

Riddarhyttan

-En plats för vila och ro?

Skinnskattebergs socken
Västmanland

Josefina Sköld och Elisabeth Åman

LÄNSSTYRELSEN
Västmanlands län

Riksantikvarieämbetet

Skogsvårdsstyrelsen
MÄLARDALEN

västmanlands läns
MUSEUM

Riddarhyttan

-En plats för vila och ro?

Skinnskattebergs socken
Västmanland

Josefina Sköld och Elisabeth Åman

Utgivning och distribution:
Västmanlands läns museum
Slottet, 722 11 Västerås
Tel 021-15 61 00
Fax 021-13 20 76
E-post lansmuseet@ltv.se

© Västmanlands läns museum 2005. Vlm dnr 050293

Omslagsfotografi: Josefina Sköld. Kvarlämnad järnsäng vid torpet Långens.

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet Gävle 1998. Dnr 507-99-498

ISSN 1651-7334
ISBN 91-85397-35-0

Tryck: Just Nu, Västerås 2006

Innehållsförteckning

Sammanfattning ..... Fel! Bokmärket är inte definierat.

Introduktion..... **6**

Inledning..... 6

Bakgrund..... 7

Programmet för Odlad Mångfald, POM 7

Syfte och målsättning 8

Metod..... **8**

Resultat och diskussion **10**

Upplägg..... 10

Beskrivning av torpen och deras omgivningar 11

Filtens..... 11

Bergströms torp..... 14

Blåsåsen eller Västers 18

Hagen 21

Hedsmora 24

Kopparbo..... 29

Läckebo..... 33

Fallet..... 39

Långens 42

Övertjärn 45

Resultat av den kompletterande vårväxtinventeringen, Lillhärad 50

Liljanstorp 50

Vitmossen..... 51

Hjulsätra/Djursätra 53

Svarvartorp..... 53

Vad har hänt sedan sist?..... 55

Presentation av Krusbär eller måbär - Vem bryr sig? 55

Bevarande av fruktträd..... 55

Bevarande av perenner 55

Röjning av torp..... 56

Jämförelse av växtligheten på torpen i Lillhärad kontra Ridderhyttan..... 556

Slutsatser..... 57

Hur går man vidare? 58

Bilagor..... **60**

Bilaga 1 60

Bilaga 2 61

Bilaga 3 62

Bilaga 4 62

Bilaga 5 63

Bilaga 6 64

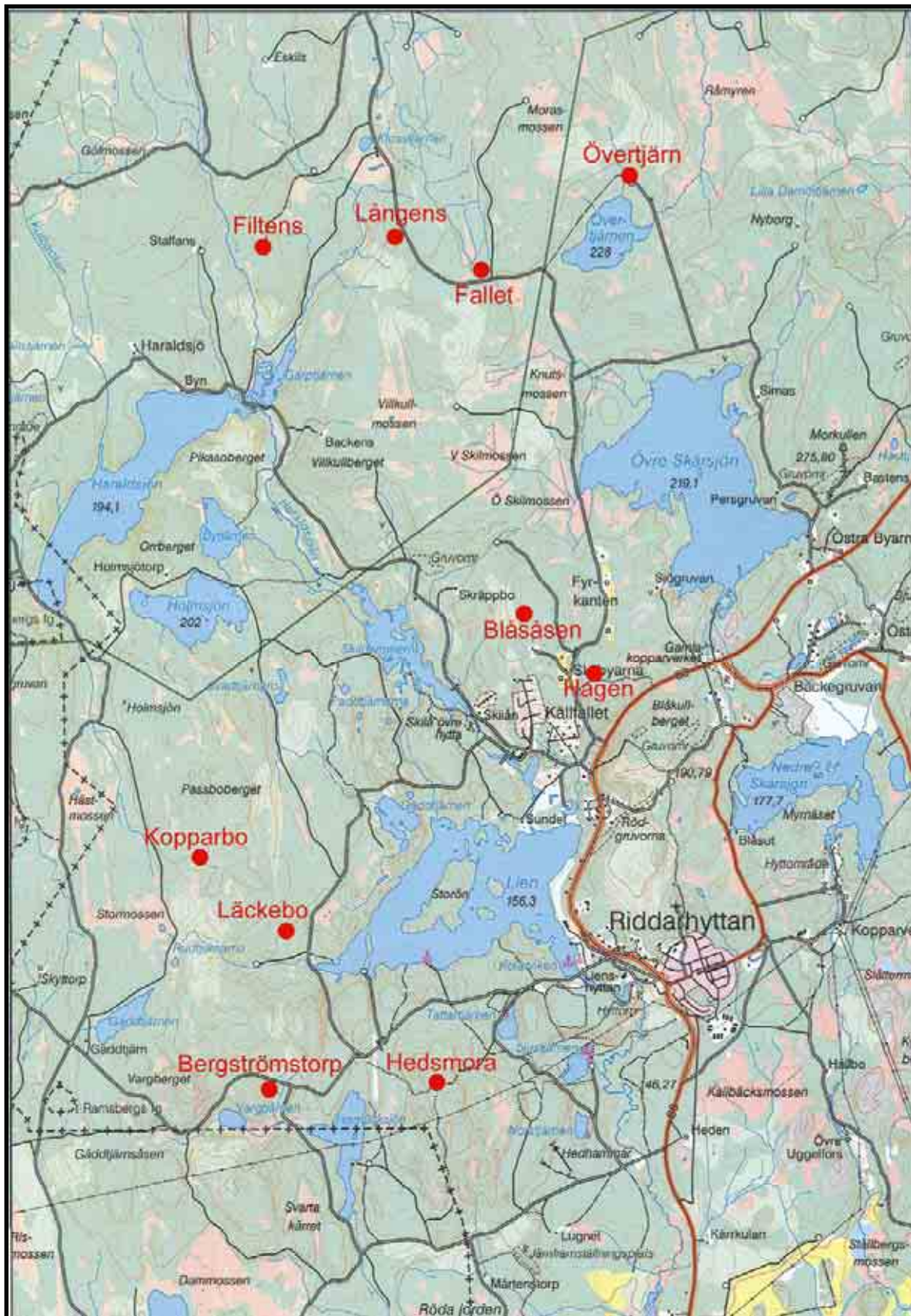
Förkortningar **65**

Länkar **65**

Referenser **656**

Figur 1. Västra delen av Skinnskattebergs socken kring Riddarhyttan med de tio utvalda ställena markerade med rött. Utsnitt ur den digitala Gröna kartan 11F NO Lindesberg. Skala 1:50 000.

Riddarhyttan – En plats för vila och ro?

Josefina Sköld och Elisabeth Åman

Sammanfattning

Till följd av 2004 års projekt kring levande kulturväxter vid lämningar efter torp i Lillhärad socken, kom följande jämförande projekt till stånd. Dels skulle en kompletterande inventering av vårväxter i Lillhärad genomföras, dels en jämförande kulturväxtinventering i en Bergslagsbygd. Frågor som vi ställde oss var bland annat om resultatet som kom fram i Lillhärad var representativt även för denna del av länet. Kunde eventuella variationer i växtmaterialet förklaras med olikheter i jordmån, odlingszoner, torpens ålder och brukningstid eller skulle vi finna andra faktorer som förklaring till dessa skillnader?

För att försöka svara på några av alla dessa frågor valdes tio övergivna och raserade torp ut kring Riddarhyttan i Skinnskattebergs socken.

Här fanns inte samma unika fotomaterial som i Lillhärad, varför ett framgångsrikt samarbete med den lokala hembygdsföreningen påbörjades. Sökandet efter fotografier resulterade i åtminstone ett foto, dock av varierande ålder från varje torp, vilket gav oss möjligheten att jämföra växtligheten då med nu.

Resultatet av fältinventeringen av kulturväxterna och studiet av de historiska kartorna visar att färre arter av kulturväxter hittades i Riddarhyttan än i Lillhärad medan åldern på torpen var ungefär densamma. Att färre antal arter påträffades i Bergslagen, trots att torpen här brukades in på 1950-talet, kan höra samman med det kärvare klimatet och den magra jorden, men en faktor som troligen är än mer avgörande för skillnaden är det moderna skogsbruket. De gamla ursprungliga arter av fruktträd och perenna växter som trots detta hittades kring Riddarhyttetorpen har ett klart bevarandevärde.

Tack till:

- Karl-Åke Nordebring som lagt ner ett fantastiskt detektivarbete i Riddarhyttan på att finna ättlingar med fotografier till de tio torp som vi valt ut för projektet.
- Jan och Knut Bovin, Bengt Brandel, Anders Jansson, Stig Karlsson, Ingrid Månsson, Gunne Ramberg och Inger Sandin för att ni har bidragit med era värdefulla fotografier och berättat deras historia.
- Stefan Thulin, för bearbetningen av de gamla fotografierna från Riddarhyttan.
- Alla andra som hjälpt till på olika sätt så att projektet kunde genomföras så som det var tänkt från början.

Introduktion

Inledning

Inledningsvis ett par rader om titeln som får ge uttryck för känslan vi fick vid vårt första besök i Riddarhyttan, nämligen platsen vid torpet Långens. Tystnaden, så som man kan förnimma den med lugnet, fågelsången och den porlande bäcken i en vackert kuperad terräng, är en lisa för själen. Mitt i denna känsla finner vi en kvarlämnad järnsäng (se figur 2)! Nu var det inte bara på Långens som vi fann denna harmoni utan på de allra flesta av de ställen som vi valde ut för projektet. En kvarlämnad järnsäng fann vi vid ytterligare ett av dem. Först var tanken att underrubriken skulle lyda "Idag en plats för vila och ro" men för att förhoppningsvis skapa lite mer diskussion och intresse för rapportens innehåll ströks ordet "idag". För historiskt sett måste tiden för vila och ro ha varit mycket knapp under de långa tider som dessa ställen brukades. Olof Grau nämner i sin bok "Beskrivning över Västmanland" från 1754 att markerna i Skinnskattebergs bergslag, bestod av så magra sand och mojordar att folket inte enbart kunde livnära sig på åkerbruket utan var tvungna att även arbeta inom bergsbruket med sysslor som hyttarbeten, kolning och körslor. Människorna här ska dock ha varit mycket arbetsamma och uthålliga med att på olika sätt förbättra den magra jorden. Utöver detta fanns även den överhängande faran med nattfrost när säden skulle till att mogna (Grau 1754).

Figur 2: Jærnsängen vid torpet Långens.

Så, med följande rapport vill vi ånyo försöka oss på att levandegöra ett stycke kulturhistoria. Åter igen handlar det om de kulturväxter som fortfarande lever kring ett antal raserade torp, men denna gång i Bergslagsbygden kring Riddarhyttan i Skinnskattebergs socken i nordvästra delen av Västmanlands län. Resultaten härifrån jämförs sedan med de från 2004 års projekt, i jordbruksbygden, i Lillhärad socken. Denna studie handlar dessutom om ett mycket gott samarbete med allmänheten i en intensiv jakt efter äldre fotografier av torpen och dess innevånare.

Bakgrund

Innan vi fortsätter med rapporten för 2005 års projekt ges en sammanfattning av orsakerna till det relativt nyväckta, globala intresset för det biologiska kulturarvet.

Programmet för Odlad Mångfald, POM

År 1992 höll FN ett stort miljömöte i Rio de Janeiro, där bland annat världens långsiktiga livsmedelsförsörjning diskuterades. De flesta länder enades om en konvention som säger att alla växter och djur, deras gener och ekosystemen där de lever, ska bevaras. Eftersom vi inte vet vad vi kan ha behov av i framtiden måste allt liv bevaras. Sverige undertecknade konventionen 1993 och hittills har 188 länder skrivit under. Med denna mångfaldskonvention som stöd undersökte FN:s livsmedelsorgan FAO hur det var ställt med världens kulturväxter. Man fann att skyddet för kulturväxterna var dåligt i många länder, att det fanns för få fungerande genbanker i världen och att ännu mer borde göras inom undervisning, forskning och växtförädling. Man enades om en ambitiös plan för att komma tillrätta med problemen, bland annat genom nationella program som ska slå fast det enskilda landets mål och strategi för att bevara och nyttja den odlade mångfalden. I Sverige togs 1998 Programmet för Odlad Mångfald, POM, fram av Jordbruksverket i samråd med myndigheter, organisationer, företag och ideella föreningar verksamma inom området. POM har till uppgift att samla in kulturväxter och ordna för deras bevarande, öka användandet av kulturväxter genom odling och förädling, forska om arternas släktskap och genetiska variation, utbilda och informera samt bedriva internationellt samarbete. POM bedriver sitt arbete med insamling och kartläggning genom olika uppdrag om bland annat fröer, perenner, rosor, frukt och bär, träd och buskar samt humle. Mer information finns på www.pom.info.

Nu åter till den regionala insatsen för det biologiska kulturarvet.

År 2004 genomförde Skogsvårdsstyrelsen i Västra Mälardalens distrikt och Västmanlands läns museum, en studie av kvarstående kulturväxter kring lämningarna efter ett tiotal torp i Lillhärad socken, strax nordväst om Västerås. Projektet syftade bland annat till att jämföra växtligheten på fotografier tagna kring sekelskiftet år 1900, med den som finns på samma plats idag. Men studien inriktades även på att finna ett äldsta kartbelägg för torpen i de historiska kartorna, för att eventuellt kunna fornminnesklassa dessa och om möjligt finna skillnader i växtligheten beroende på torpens ålder (Sköld, J. & Aman, E. 2004). Eftersom resultaten från detta projekt blev så goda, söktes pengar, åter igen inom ramen för 28:26 medlen för kulturmiljövård från Riksantikvarieämbetet, för en jämförande studie under år 2005. Dessa medel skulle täcka kostnaderna för att komplettera 2004 års projekt med en inventering av vår- och försommarväxter kring Lillhäradstorpen. Dessutom var ambitionen att göra en jämförande studie med torp knutna till bergsbruket i ett landskap med en annorlunda topografi och odlingszon, med andra ord, i en annan del av länet. Inför detta jämförande projekt var alltså den övergripande frågan om resultatet kring kulturväxterna från Lillhärad var representativt även för Bergslagen. Kunde eventuella olikheter i växtmaterialet förklaras med annorlunda jordmån, odlingszon, torpens ålder och brukningstid eller fanns det helt andra orsaker till möjliga skillnader.

Besked om att påbörja projektet kom i maj, men den summa som kom att beviljas blev mindre än vad vi hade hoppats på. Då den kompletterande värdinventeringen i Lillhärad blev betydligt mindre omfattande än önskat, började sökandet efter en lämplig bergslagssocken. Nu gällde det att så snabbt som möjligt hitta fotografier eller någon typ av komplett torpinventering, för att projektet skulle kunna komma igång fort nog innan vårväxterna hunnit blomma över.

Vid en genomgång i arkivet på Västmanlands läns museum visade det sig att bildmaterialet beträffande torp i bergslagssocknarna var magert. Lyckligtvis fanns det däremot en förteckning av

bland annat torp med titeln ”Rivna torp och boplatser vid Riddarhyttan” i Skinnskattebergs socken. Denna var sammanställd 1979-1980 av en Johns-Ivar Jansson, fortsättningsvis benämnd Jansson (VLM:s arkiv). Som en parentes kan nämnas att Johns-Ivar Jansson allmänt kallades för ”Folksam” eftersom han, när han inte arbetade vid sågen eller hyttan, sålde försäkringar på sin fritid. Hans stora intresse för bygden och dess historia resulterade i en sammanställning där 49 olika ställen finns redovisade från socknarna Skinnskatteberg och Ramsberg. Boställena är indelade i tre kategorier, nämligen 1. Torp och arrendeboställen. 2. Industrierbetareboställen och 3. Köping - Uttersberg - Riddarhyttans Järnvägs (KURJ) stationer och banvaktsstugor. Samtliga ställen är numrerade och inprickade på en topografisk karta i skala 1:50 000 och på själva platsen i terrängen finns en träskylt uppsatt med namnet på stället inskuret. Som källmaterial för sin historik har Johns-Ivar Jansson främst använt kyrkböcker, husförhörslängder, boken ”Ur Skinnskattebergsbygdens historia” av H. Bark och intervjuer med äldre personer boende i Riddarhyttan. Detta material visade sig vara av mycket stort värde för att komma igång snabbt ute i fält. I hans förteckning finns bland annat uppgifter om ungefärlig tidpunkt för torpets byggnadsår, rivningsår, brukare (från och med 1800-talets slut), yrken/arbeten och djurbesättning nedskrivet. Allt är inte helt korrekt, enligt muntlig uppgift från några av dagens sakkunniga Riddarhyttebor, men på det stora hela taget är den en pålitlig källa.

Även 2005 års projekt har varit ett samarbetsprojekt mellan Länsstyrelsen i Västmanlands län, Riksantikvarieämbetet, Skogsvårdsstyrelsen i Västra Mälardalens distrikt och Västmanlands läns museum. Josefina Sköld på Skogsvårdsstyrelsen och Elisabeth Åman på Västmanlands läns museum har varit ansvariga för projektets genomförande.

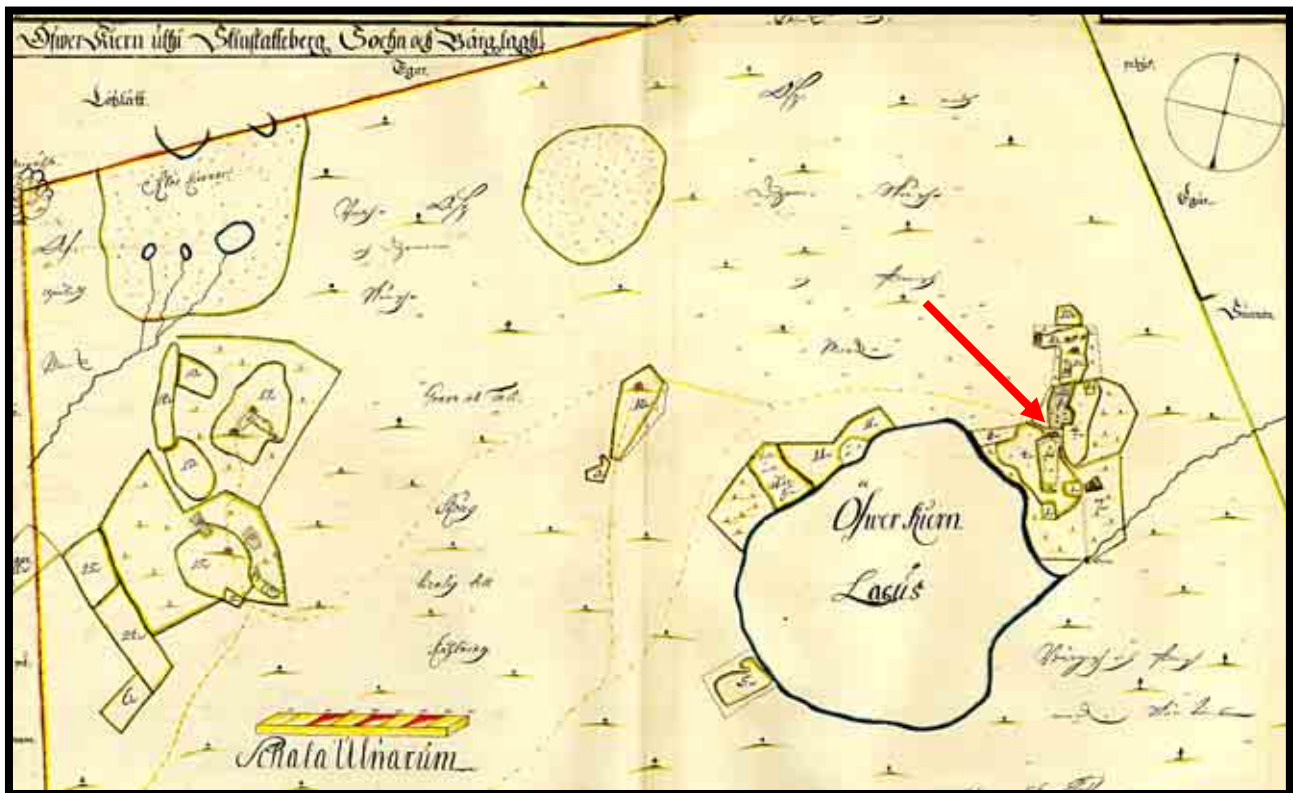
Syfte och målsättning

Syftet med projektet var först och främst att göra den kompletterande inventeringen av vår- och försommarväxter i Lillhärads socken som inte hanns med vid 2004 års projekt. Blev det tid och pengar över skulle en jämförande studie av de kulturväxter som överlevt kring de raserade torpen i Riddarhyttan genomföras. På grund av det minskade anslaget för projektet var vi tvungna att koncentrera oss på växtinventeringen, vilken skulle innefatta hela växtsäsongen liksom att om möjligt finna ett äldsta belägg i de historiska kartorna beträffande torpens ålder i Riddarhyttan. Därefter skulle resultaten jämföras mellan de båda områdena. Men viljan fanns även att finna fotografier på torpen och dess innevånare så att resultatet skulle bli mera levande.

Precis som i Lillhärad är ambitionen att föra ut resultatet bland ortsborna i Riddarhyttan. Beviljas medel för en presentation av rapporten och torpvandring kommer dessa att genomföras under 2006.

Metod

Med Johns-Ivar Janssons sammanställning och fornminnesregistret (FMR) som grund valdes ett antal torp ut. Dessa besöktes i fält för att bestämma om det där fanns förutsättningar för att göra en växtinventering. Dessa torp skulle dessutom ligga någorlunda samlade geografiskt men ändå isolerade från dagens bebyggelse. Nio torp och ett hemman valdes ut inom dagens fastigheter Haraldsjö, Riddarhyttan och Övertjärn. Riddarhyttan innefattar även de gamla ägorna Skilån och Lienshyttan/Lindshyttan. På Haraldsjö ägor ligger torpet Filtens (7) och inom den nuvarande ägan Riddarhyttan finner vi torpen Bergströmstorp (46), Blåsåsen (48), Hagen (14), Hedsmora (16), Kopparbo (24) och Läckabo (31). Slutligen inom fastigheten Övertjärn, ligger själva hemmanet Övertjärn (49) samt torpen Fallet (5) och Långens (30). Numret inom parentes hänvisar till Janssons numrering av boställena. Fortsättningsvis benämns alla ställena som torp.

Figur 3: Utsnitt ur geometrisk avmätning av Övertjärn, 1696, O. Ulhegius. LMV T54-94:1. Själva hemmanet syns vid pilen.

För att få fram ett äldsta kartbelägg för torpen har de tillgängliga historiska kartorna studerats via Lantmäteriverkets skannade kartor på Internet. Med de historiska kartorna menas här allt från de äldsta storskaliga och handritade kartorna till de yngre småskaliga och tryckta kartverken. Beträffande de storskaliga eller geometriska kartorna har inga korrekta kartöverlägg kunnat göras då några säkra punkter i fastighetsgränser, äldre vägar eller dylikt saknas. Vid 2004 års projekt kunde man fortfarande studera de historiska kartorna analogt på Lantmäteriet i Västerås. Numera finns dessa kartor endast i digital form, vilket medför en begränsning i studierna av dem. Detta har främst varit påtaglig vid studiet av torpen Blåsåsen och Hagen, men även för de två försvunna torpen under Övertjärn. Studier har också gjorts av Sveriges geologiska undersöknings äldre karta från 1872, bladet Riddarhyttan. Denna täcker dock endast projektområdets södra del. Motsvarande karta för områdets norra del, bladet Malingsbo, är så sen som från 1930-talet och ansågs inte tillföra något nytt. Den yngsta kartan som studerats är ekonomiska kartan från 1964. De ortofoton som ligger till grund för denna är flygfotograferade under åren 1955, 1961, och 1962. För samtliga torp som är med i denna studie gäller att boningshus och uthus syns i bakgrundsfotot som skuggor medan endast enstaka uthus är markerade som byggnader i den tryckta kartan. Detta betyder att ställena finns kvar, om än tomma och öde ungefär fram till 1960-talets början.

Någon motsvarighet till det unika fotomaterial som fanns i Eva Timms bilder, på torpen i Lillhärad kring sekelskiftet 1900, räknade vi inte med att finna på torpen i Riddarhyttan. Men att det skulle visa sig så pass svårt att över huvud taget finna en bild, oavsett ålder, var förvånande. Jakten på dessa fotografier har ibland nästan känts som ett eget projekt med ett eget syfte. Den stora hjälp som vi fått av Riddarhyttebor har förhoppningsvis startat ett intresse för att leta rätt på äldre foton över andra torp som är borta, samt att fler personer kommit till insikt om en bildtexts stora värde. Utan uppgifterna om vad bilden föreställer, vem eller vilka som är med och när bilden är fotograferad, är

fotografiet mer eller mindre värdelöst. De bilder som våra hjälpande Riddarhyttebor letade fram är tagna allt ifrån slutet av 1800-talet till 1960-talet. Ett foto från idag har sedan tagits från samma plats som dåtidens fotograf stod på vid fotograferingstillfället.

Olika omständigheter inverkar på en växts förmåga att härda ut i olika miljöer. Höjden över havet inverkar på vegetationsperioden som blir kortare ju högre upp man kommer. Hav och stora sjöar har en temperaturutjämnande inverkan. Vind och tillgången på vatten, berggrund och jordmån, växtens genetiska egenskaper och dess ursprung är andra faktorer som påverkar. Riksförbundet Svensk Trädgård har delat in Sverige i åtta odlingszoner, där zon 1 finns i landets mildaste delar och zon 8 i de kälrvaste regionerna. Ju högre zontal som anges för en växt, desto hårdigare anses den vara. Att en växt är hårdig kan uttryckas som att den tål kraftiga och snabba temperaturförändringar men också att den klarar mycket låga temperaturer under långa perioder. Vintrar med omväxlande kalla och varma perioder, som det ofta är i vissa delar av landet, är för en del växter alltså svårare än mycket kalla men stabila vintrar. För perenna växter är det svårt att säga hur långt norrut de klarar sig, då de varje år vissnar ner och övervintrar med knoppar i marken. Är det snö på marken klarar sig dessa växter bättre än om det fryser när det är barmark. Uppgifter om vilken odlingszon växten är hårdig i, finns därför endast att få för vedartade växter som buskar och träd (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993). Hårdigheten för perenner anges mer allmänt som ”endast för Sydsverige” eller ”mycket hårdig”. Lillhärad, relativt nära Mälaren, hör till zon 3 medan Riddarhyttan som är högre beläget och längre från vatten, ligger i zon 4. Ovanstående information är direkt hämtad från Riksförbundet Svensk Trädgårds hemsida.

De tio torpen har besökts vid flera tillfällen under växtsäsongen. Det första besöket skedde tidigt under våren innan grönskan kommit igång. Det andra besöket blev i maj då våren stod i full blom och vårväxterna kunde inventeras. Ett tredje besök gjordes innan semestern då sommarperennerna dokumenterades. I augusti gjordes nästa besök och i månadsskiftet september-oktober ytterligare ett för att samla in frukt för bestämning. Hamlade träd och ympar har eftersökts i terrängen. Bestämning och namngivning av växterna följer Krok & Almquist 1994, 28:e upplagan, 2:a tryckningen. En ungefärlig situationsplan har upprättats över varje torplämning. Observera att dessa inte gör anspråk på att vara exakta, vid ett par ställen har planen fått lov att skjutas ihop av utrymmesskäl. För sammanställning av referenser till de historiska kartorna, se bilaga 1 och för teckenförklaring till situationsplanernas lämningar, se bilaga 3. För teckenförklaring till situationsplanernas växter, se bilaga 4 och för vilka växter som hittats vid vilka torp, se bilaga 5.

Resultat och diskussion

Upplägg

Här inleds med en beskrivning av de tio torpen kring Riddarhyttan som studerats. Därefter redogörs för resultaten både vad gäller torpens förekomst i kartorna och de kvarstående kulturväxterna. Först kommer torpet på Haraldsjö 1:1, därefter de sex torpen på Riddarhyttan 1:119 och de tre torpen på Övertjärn 1:1. Under varje torp presenteras vilka kulturväxter som påträffats där. Förekommer en art på mer än ett torp beskrivs den på ett av dessa med artnamnet markerat med fetstil och på övriga torp nämns den bara (se bilaga 2). Efter denna redogörelse kommer resultaten av den kompletterande vårväxtinventeringen i Lillhärad och vad som där i övrigt har hänt under år 2005. Slutligen görs en jämförelse av växtligheten på torpen i Lillhärad och Riddarhyttan samt därefter slutsatser och vad som ytterligare kan komma ut av projektet.

Beskrivning av torpen och deras omgivningar

Filtens

De fotografier som vi fått tag på av torpet Filtens är alla fotograferade på vintern och av tämligen sent datum. Det äldsta fotot (se figur 6) är från omkring 1930 och visar att äppleträdet inte beskurits på länge. På den yngsta bilden, nedan, som är fotograferad vid en skidtur på 1960-talet, finns alla byggnaderna kvar men förmodligen är de vid denna tidpunkt tomma och öde. Fotografiet är taget från söder.

Enligt Jansson ska den siste brukaren ha varit Hjalmar Bokström vilken skötte torpet mellan 1929-1951. Dessförinnan brukade hans far, Johan, stället med början 1914. Båda är arrendebönder. Torpet finns belagt på en geometrisk avmätning från 1696 över Haraldsjös ägor och på kartan står ”Oloff Filtz Tårp”, ett namn, om än lite modifierat, som det har fått behålla sedan dess.

Figur 4: Filtens omkring år 1930.

Terräng: Lämningsarna efter torpet ligger i flack till svagt östsluttande sandmark. Själva hustomten är någorlunda öppen idag, men skogen som består av stora ståtliga granar tränger sig på från alla håll. Inägomarken ligger spridd runt omkring hustomten och i anslutning till denna finns endast enstaka odlingsrösen. En bäck rinner ett par hundra meter åt väster och i den för övrigt vackert böljande, kuperade terrängen porlar det lite här och var.

Beskrivning: Husgrunden är 10x7 meter stor med längdriktningen i norr-söder. På östra sidan finns en grund efter förstukvist med en trappa av cement. Ett stort spismursröse täcker en stor del av husgrunden vilken för övrigt knappt syns för alla granar. Uthusen har varit utspridda på tomten cirka 30-40 meter i nordväst till sydöst från boningshuset räknat.

Figur 5: Filtens äppelträd

Bland de höga granarna på husgrunden trängs ett gammalt **äppelträd**, *Malus domestica*, (se bild till vänster), som detta år inte bar någon frukt. Vid torpen i Riddarhyttan är fruktträd mer sällsynta än vid torpen i Lillhärad. Detta beror säkert till stor del på att beskogningen gått längre här. Äpple är det enda fruktträd som hittats vid inventeringen i Riddarhyttan och finns på fyra av de tio torpen. Äppelodlingen tros ha kommit till Sverige med klosterväsendet på 1100-talet, då munkarna kunde konsten att ympa, vilket var en förutsättning för odling. Olika äppelsorter har olika hårdighet (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993) och eftersom någon bestämning av sorterna på torpen i Riddarhyttan inte kunnat göras går det heller inte att säga något om deras hårdighet.

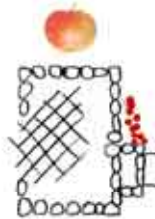
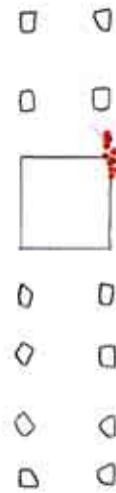
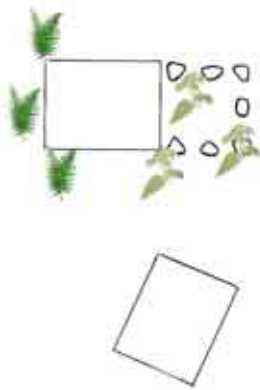
På Filtens finns vinbärsbuskar både vid den norra uthusgrunden och vid husgrunden. Ingen av buskarna bar några bär vid inventeringen. Vid uthusgrunden i söder finns både lila och vita syrener och några enstaka exemplar av träjon som även finns vid den västra uthusgrunden. Perenner saknas helt.

Figur 6 & 7: Äppelträdet vid husets norra kortsida finns kvar än idag, inklämt mellan granarna. Lägg märke till att stugan är byggd i två plan. Vem är den okända personen på trappan?

Vsm
Skinskattebergs sn
Filtens
Raä 188
x6638413 y1481740
5 m

Figur 8: För teckenförklaring se bilagor 3 och 4.

Bergströms torp

Med en målning (se figur 12) från 1937 av Ridдарhyttebon Harald Haggren, får vi illustrera Bergströmstorp. Inger Sandin berättar dock att när hennes morföräldrar flyttar in 1920 talar man om

Figur 9: På bilden syns den gamla vägen vid Bergströmstorp. Fotografiet är taget i riktning bort från torpet.

torpet som Vargbergstorp. Hennes morfar som hade arbetat i gruvan i Norberg och där fått lungsot, rekommenderades att flytta till Ridдарhyttan eftersom luften där var känd som fin och hälsobringande. Så småningom tar sonen Ernst Larsson över torpet tillsammans med sin fru Helga, som vid tiden för andra världskriget själv fick sköta torpet, då maken låg inkallad. De blev också torpets sista brukare och man avflyttade i början av 1950-talet till Hedemora, där Ernst fick ett arbete inom industrin. Den reglerade arbetstiden och semestern lockade troligen iväg fler av Ridдарhyttans torpare till industrin. Vargbergstorp blev sedan endast nyttjat sporadiskt av skogsarbetare. Stället förföll och blev slutligen rivet. Enligt Jansson ska torpet härstamma från 1700-talet och förutom arbetet med skötseln av torpet har dess invånare arbetat i skogen. Det äldsta kartbelägget är från en laga delning över Ridдарhyttan, 1802. I beskrivningen till akten står "Soldaten Bergströms Torp" och som soldattorp ska det ha brukats under hela 1800-talet (Bark, 1974).

Terräng: Lämningarna efter torpet är belägna på en smal avsats i östsluttning från en bergshöjd med något blockiga moränavlagringar. Strax intill och nedanför i öster rinner små bäckar ut i en sankmark. Granskogen tränger sig på, men hustomten är än så länge relativt öppen. Inägomarken har legat spridd öster, söder och norr om lämningarna.

Beskrivning: Husgrunden är 8x5 meter stor med längdriktningen i öst-väst. Intill och mitt på den norra väggen finns ett spismursröse och mot söder en grund efter förstukvisten. Inom en radie av cirka 40 meter i söder är grunderna efter uthus och källare samlade och 30 meter i nordnordöst är en cementerad brunn.

På Bergströmstorp är det gott om vita syrener, både vid husgrunden och källargrunden finns flera kraftiga buskage. Öster om husgrunden finns även ett buskage med spirea. Inklämt i detta finns en stor vinbärsbuske som vid 2005 års inventering inte bar några bär, men det rör sig med största sannolikhet om röda vinbär. Vid ladugårdsgrunden finns ett stort område med nässlor, där gödselstacken troligen har varit belägen. Enligt uppgift från Inger Sandin, har det förutom syren även funnits stormhatt och löjtnantshjärta, men av dessa, eller några andra perenner, syns idag inga spår. Däremot finns en buske med **nypon**, *Rosa sp.* (se bild till höger). Av de C-vitaminrika nyponen kan man göra nyponsoppa. Rosor finns i en uppsjö av sorter med härdighet från odlingszon 2 till zon 6 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993). Ingen närmare bestämning av sorterna i Ridдарhyttan har gjorts och därmed kan inget sägas om deras härdighet.

Figur 10: Nypon

Vid källaren finns en växt som förvisso växer vilt i Sverige, men som förekommer så ofta vid gamla husgrunder att man kan börja fundera på om den inte avsiktligt hamnat där (Carlberg, 1988). Det är

Figur 11: Träjon.

träjon, *Dryopteris filix-mas*, (se bild till vänster), som ansågs ge skydd mot häxor och onda makter (Olsson, 1982). Förr användes den mot inälvsmask, en mycket diskutabel kur, eftersom man idag vet att den är mycket giftig och cancerframkallande (Carlberg, 1988). I folkmedicinen ansågs träjon även vara ett utmärkt medel mot reumatism och ryggskott. Torkade blad i tygpåsar lades i sängen direkt under det ömmande stället. Även mot åderbräck ska träjonen göra nytta och då genom varma fotbad på färska blad och rötter (Hoppe, 1992). I en skrift av Riddarhyttebon och medicinalväxtsamlaren Emil Jansson, som har nedtecknats av Evert Jansson (stencil i lokstallet, Riddarhyttan), kan man läsa om andra användningsområden för träjon. Där står det nämligen att om man

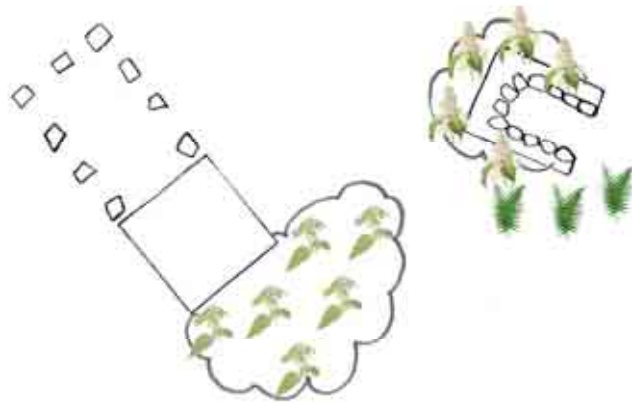
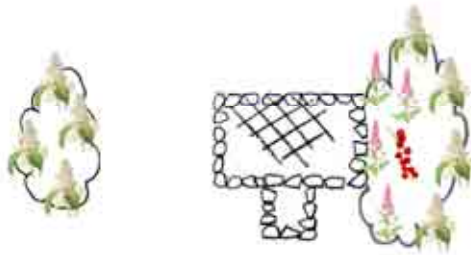
tar de gula fröna (sporerna) från undersidan av bladen och lägger i skorna, blir man osynlig! Träjonen är härdig och finns i hela världen utom Australien (Walfridson, 2002). Den skiljs från andra bräkenväxter inom släktet *Dryopteris* genom småbladen. Hos träjonen är dessa lansettlika medan de hos övriga i släktet är triangulära (Krok & Almquist, 1994).

Figur 12 & 13: Mitt i tavlan, runt stenarna, syns troligen syrenskott. Dessa bildar idag ett stort buskage som tillsammans med stenarna skymtar bakom grangrenarna till höger i fotografiet nedan.

Vsm
Skinskattebergs sn
Bergströms torp
Raä 192
x6631099 y1481784
5 m

Figur 14: För teckenförklaring se bilagor 3 och 4.

Blåsåsen eller Västers

På bilden (se figur 17) syns Arvid Karlsson som omkring år 1959 får besök av MajLis Kåberg med sonen Lennart. Fotot är tydligen taget en försommardag då äppelträden blommar. Arvid är endast tillfälligt boende på Blåsåsen medan hans permanenta bostad ett stycke därifrån rustades. Att stugan bebos av tillfälliga hyresgäster tyder kanske kälken på, eftersom ingen har brytt sig om att ställa undan den efter vintern. Siste brukare var Erik Eriksson och hans maka Julia som skötte torpet från 1927 till 1945. Av bilden att döma har inte stugan byggts på med ett ½ -plan som de flesta andra i denna studie. Enligt Jansson har brukarna av torpet även arbetat med gruv-, såg-, eller hyttarbeten. Äldsta kartbelägg är osäkert men på en geometrisk avmätning från 1696 över Skilån finns ett möjligt ställe i området som står som "gruvdrängstuga". Klart är däremot att torpet finns med på kartan över laga delning över Riddarhyttan, 1802. Enligt Jansson skall byggnadsåret vara 1663 och han kallar stället "Västers". Under detta namn känns inte torpet igen idag, utan endast som "Blåsåsen". På generalstabskartan från 1841 står namnet "Väfven" och på SGU-kartan från 1872 "Näfvens".

Figur 15: Resterna av Blåsåsens ladugård.

av hustomten är av okänd anledning bortschaktad och i jordmassorna utmed kanterna finner man de livskraftiga resterna av kulturväxterna.

Eftersom man schaktat ett så stort område vid Blåsåsen och då i synnerhet i och vid husgrunden är det idag mycket svårt att uttala sig om var kulturväxterna en gång varit planterade. I schaktmassorna väster om planen finns resterna av vad som troligen varit ett äppelträd omkullvräkt och strax intill finns lila syrener, pingstliljor, akleja och vinbär. Röda vinbär finns även i stort antal i ladugårdsgrunden (se bild ovan).

I schaktmassorna finns även en **olvonbuske**, *Viburnum opulus*, (se bild till höger), som förvisso växer vilt i Sverige, men som sedan länge odlats som prydnadsbuske. Det tämligen hårda och lättklivna träet har använts av skomakare och i Norge har man gjort vävskedar av det. Enligt Linné är olvon det uppländska namnet på växten medan den i Blekinge kallas för ugglarönn. Andra namn är ulvtry och snöbollsbuske (Den virtuella floran). Olvon är härdig till zon 7 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

Figur 16: Olvon.

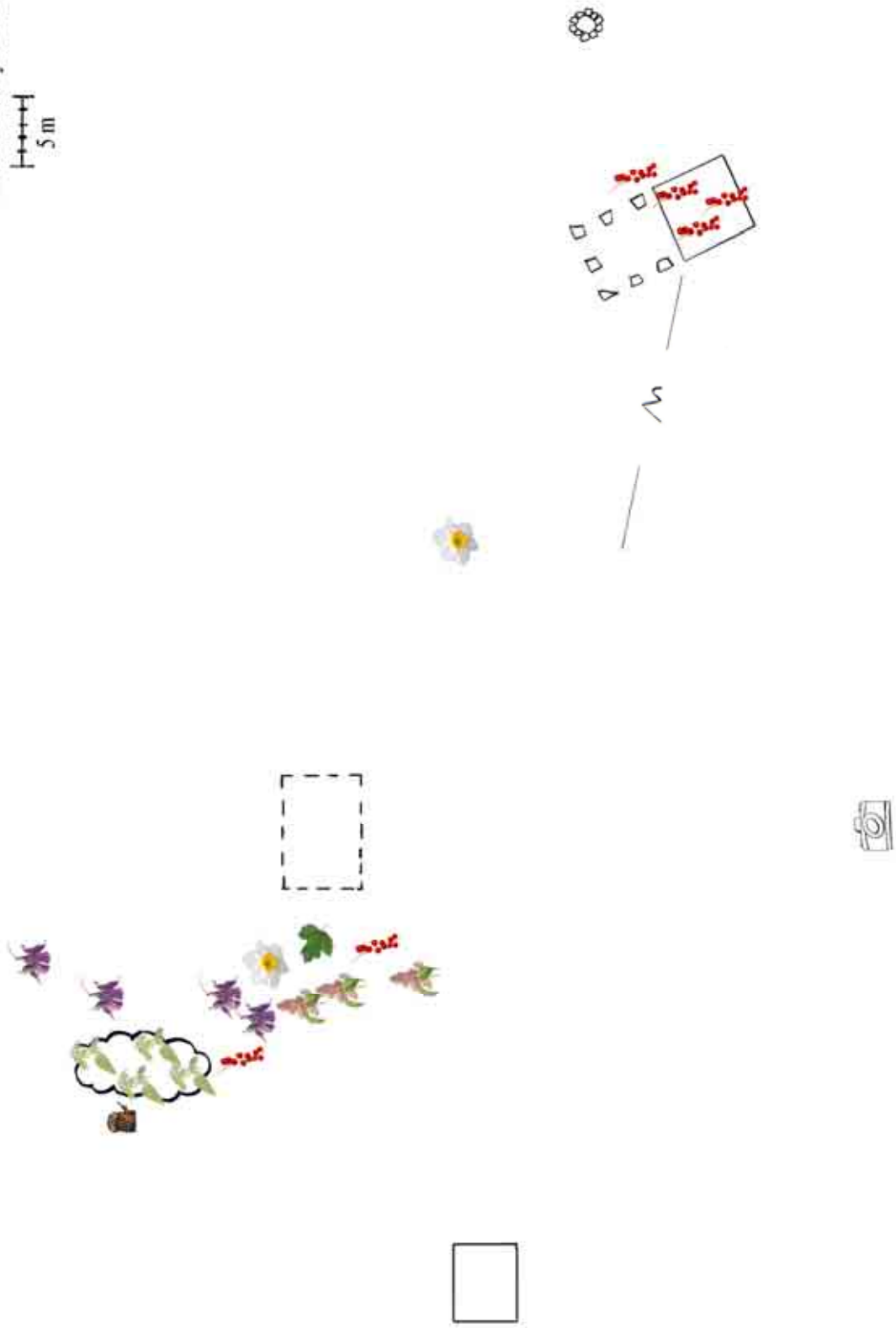

Figur 17 & 18: Området där torpet Blåsåsen en gång stod har schaktats ut och därför finns inga av dåtidens växter kvar på samma plats i dag.

Vsm
Skimskattebergs sn
Blåsåsen
x6635217 y1484047
5 m

Figur 19: För teckenförklaring se bilagor 3 och 4.

Hagen

På bilden (se figur 22) som är tagen kring 1940 ser vi Frida och Vilhelm Knutsson. De brukar stället parallellt med gruvarbete mellan åren 1923-1944 och därefter är det skogsarbetare som bebor stugan tillfälligt. De brukare som Jansson uppger från 1905 och framåt är gruv- och hyttarbetare och byggnadsåret är okänt. Äldsta kartbelägg är från laga delning över Riddarhyttan år 1802. Är denna karta riktigt tolkad måste ett äldre hus ha byggts om eller ersatts av denna stuga vars utseende mest liknar ett egnahemsbygge från 1920-30-talet.

Terräng: Hagen är belägen på en bred avsats i svag sydslutning från en moränhöjd och strax intill i väster rinner en liten bäck. En ensartad granskog med inslag av lövträd omsluter resterna efter stugan och uthusen och det känns som om det aldrig blir riktigt ljus här. Den knappa inägomarken har legat i söder.

Beskrivning: Husgrunden efter boningshuset är 8x6 meter med längdriktningen i öst-väst. I söder finns en cementerad grund efter veranda med trappa. 30-50 meter söder därom finns en ruin efter ladugård med loge samt en källargrund. Lämningarna är ej registrerade i fornminnesregistret.

Hagen är trots namnet beläget mitt inne i granskogen. Träjon finns på flera ställen öster om

Figur 20: Vintergröna.

husgrunden och väster ner mot bäcken till. Framför huset står en syren som inte längre blommar, samt en lönn. Båda skymtas på fotografiet. Öster om husgrunden finns två äppelträd, det ena dött och det andra på god väg att ge upp. Mellan äppelträden och under lönnen växer **vintergröna**, *Vinca minor*, (se bild till vänster), en mycket tålig art som finns kvar långt efter att ett ställe övergivits (Mossberg & Stenberg, 2003). Vintergröna kallas även gravmyrten och sinngröna och det svenska namnet syftar på att den är grön året om. Arten är känd i odling åtminstone sedan början av 1800-talet och har använts på bland annat kyrkogårdar (Den virtuella floran). Enligt Olle Svedjemyr, som undersökt kulturväxter kring ödetorp i

Malexander socken i Östergötland, är vintergrönan en av torpartidens karaktärsväxter (Berglund, 2004). Vintergrönan är härdig till zon 6 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

Väster om ladugårdsruinen står två **fläderbuskar**, *Sambucus sp.* I Sverige finns förutom vanlig fläder två andra arter som båda är giftiga, druvfläder och sommarfläder. Sommarfläder är en meterhög ört med blomställning och frukter som hos fläder, men har röda ståndarknappar. Druvfläders blommor och frukter sitter i klasar och frukterna är röda. Fläder är ursprungligen vild i Sverige men har även sedan länge odlats (Krok & Almquist, 1994). I folktron har man alltid haft stor respekt för flädem som var helgad åt gudinnan Freja. Det ansågs farligt att hugga ner en fläder och om det var absolut nödvändigt måste man ödmjukt be "Flädermor" om tillstånd, annars kunde man drabbas av de mest förfärliga olyckor (Hoppe, 1992). Förr hade flädem stort anseende som läkeväxt och betraktades som ett universalmedel. Blommorna användes som svettmedel och frukterna till färgning. Av blommor och frukter kan även göras saft (Hoppe, 1992). Fläder är härdig till zon 4 och druvfläder till zon 5-6 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

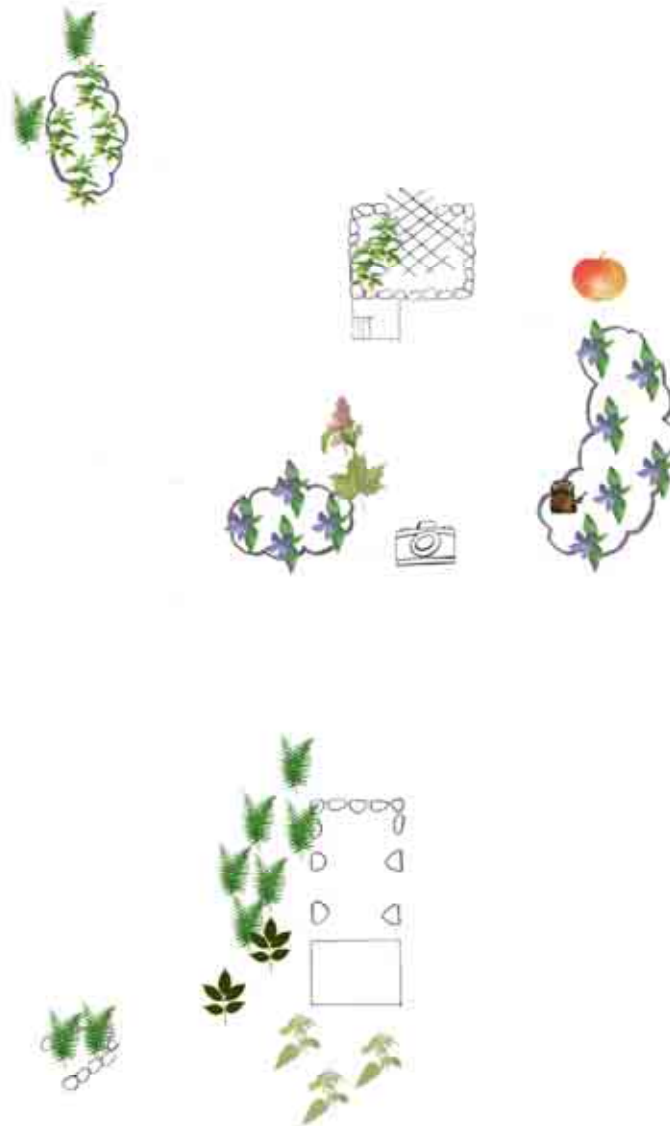
Figur 21:
Praktlysing.

I och väster om husgrunden finns **praktlysing** eller **trädgårdslysing**, *Lysimachia punctata*, (se bild till höger), som ursprungligen kommer från Mindre Asien och är mycket härdig (Walfridson, 2002). Växten är en "riktig" torpblomma och är särskilt vanlig på torp i den magra norra delen av Västergötland (Berglund, 2004).

Figur 22 & 23: I bildens övre vänstra hörn syns kronan av en lönn och under den, vid husets sydvästra hörn, står en syrenbuske, vilka båda finns kvar idag. Till höger i bild skymtar ett av äppelträden som också står kvar idag om än näst intill dött.

▲ Vsm
Skinnskattebergs sn
Hagen
x6634681 y1484732
|-----|
5 m

Figur 24: För teckenförklaring se bilagor 3 och 4.

Hedsmora

Framför torpstugan på det äldre fotografiet (se figur 29), ser vi familjen Karlsson, det vill säga från vänster räknat Karl Vilhelm, fadern Erik (född 1859), Elin, Anna, Eriks hustru Lovisa (född 1863), en inneboende vid namn Valfrid Johansson (även kallad Friden), Cecilia och Elsa. Alla flickebarnen har fått sin mammas namn Lovisa som andranamn. Denna bild över Hedsmora fotograferades 1898 och får nog representera hur de flesta av torpställena såg ut vid denna tid. Observera taktäckningen som består av torv, fönsterglasen och den enkla förstukvisten. Jämför så denna med bilden tagen förmodligen på 1960-talet (se figur 31) då torpet står tomt och öde. Den senare överensstämmer mer med de övriga fotografierna vi har fått tag på i denna studie. Allmänt kan sägas att någonstans i början av 1900-talet bygger man på ett halvplan på husen, tegeltak blir mer vanligt samt farstukvisten förses med sadeltak och ytterligare några decennier senare ersätts trätrappan av en mer underhållsfri i cement. Familjen Karlsson brukade torpet mellan åren 1880-1917. Enligt Jansson övertar därefter en familj Johansson stället och brukar det till 1942. Samtliga brukare är arrendatorer. I 1825-års jordebok (LM) står torpet som skattlagt kolartorp under Riddarhytte bruk, med namnet Christofferbo eller Hedsmora. Äldsta kartbelägg är på en geometrisk avmätning från 1696 där torpet finns med på två olika kartavsnitt över Lindshyttan. På det ena står Christers torp och på det andra Hedsmora och i beskrivningen över akten står Christophers Tårp. Torpet finns även med på en gammal sockenkarta utan årtal med namnet Hädmoratorp och i husförhörlängden från 1663 står Hästmora (Bark, 1974).

Terräng: Lämningarna efter hus och uthus ligger naturskönt på en ryggad, sandig sydslutning en bit nedanför krönet av en bergshöjd. Ladugårdsruinen ligger nedanför höjden i väster. Barrskogen växer tätt in på lämningarna men söder om husgrunden finns en gammal inägomark som fortfarande är någorlunda öppen. Övrig inägomark har legat i väster och norr. I öster rinner en liten bäck ner mot en sankmark.

Beskrivning: Husgrunden är 9x7 meter med längdriktning i öst-väst. Husgrundens stenfot av natursten är i söder och väster ersatt med en i cement. 20-40 meter i söder respektive väster finns en uthusgrund med källargrund respektive en ladugårdsruin och plintar efter loge.

Figur 26: Lönнар.

Mitt på det öppna området framför husgrunden står ett gammalt äppelträd, beväxt med mossa och granar (se bild till höger). Tyvärr hittades inga frukter, så någon bestämning av vad det kan röra sig om för sort gick inte att göra. Strax intill finns ett mindre bestånd med nässlor. Har kanske en höstack legat här? Runt ladugården finns en stor mängd med träjon och vid husgrundens sydöstra hörn finns ett högt bestånd med stormhatt. Väster om husgrunden står skelettet av ett fruktträd, enligt muntliga uppgifter från Stig Karlsson, ska det röra sig om ett päronträd.

Väster om husgrunden, längs med stigen, står tre höga lönnar på rad (se bild till vänster). Träd som planterats i anslutning till huset och som tilldelades övernaturlig, beskyddande verkan

Figur 25: Äppelträd med granar.

benämns vårdträd. Ett träd står ofta framför huset för att beskydda dess invånare eller också har man planterat ett träd på vardera sidan om grinden (Carlberg, 1988). **Lönnen**, *Acer platanoides*, är väldigt vanlig som vårdträd i Bergslagen och har odlats åtminstone sedan 1700-talet. Löven användes till kreatursfoder och virket till slöjd och finare snickeriarbeten, som musikinstrument och intarsia (Carlberg, 1988). Barken har använts som gult och rött färgmedel. Stammens saft är under savstigningen på våren mycket riklig och kan liksom den nordamerikanska sockerlönnen inkokas till socker (Lindman, 1974, band 6). Arten odlas ofta för sina vackra höstfärgers skull. Skogslönnen är hårdig till zon 5 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

Bland stenarna i slänten strax intill uthusgrunden, växer flera honplantor av **humle**, *Humulus lupulus*, (se figur 27). Humlen är ursprungligen vild i Sverige, men började odlas som medicinalväxt av cisterciensermunkar på 1300-talet (Carlberg, 1988). Dess innehåll av olika alkaloider sägs stimulera aptiten och förbättra sömnen. En kudde med humlekottar sägs kunna bota tandvärk (Berglund, 2004)! Rotskotten lär ha använts som besk sparris (Carlberg, 1988). I Norden användes ursprungligen den vilda växten till ölframställning, men på 1400-talet påbjöds odling i lag. Varje hemman skulle enligt 1734 års lag ha humlegård och varje sådan hålla tuhundra stänger. Humle ingick även i det tionde som man var skyldig att leverera till kyrkan (Lindman, 1974, band 3). Vid mitten av 1800-talet upphävdes de sista bestämmelserna om humleodling (Carlberg, 1988). Numera är humleodling sällsynt i Norden och de svenska bryggerierna importerar sin humle från sydtyskland (Lindman, 1974, band 3). Det är en bitter harts, lupulin, som endast finns i honblommorna, som neutraliserar det söta i ölen och gör den lagom besk. Humle vrider sig alltid åt höger när den växer och kan växa så mycket som 17 cm per dygn! Dess vetenskapliga namn *lupulus* kommer från *Lupus* som betyder varg och syftar på att humlen kväver växterna den slingrar sig på liksom vargen kväver lammet den slår (Berglund, 2004).

Figur 27: Humle.

Under och öster om äppelträdet, samt vid stigen upp till torpet från öster, finns tre bestånd av **mästerrot**, *Peucedanum*

Figur 28: Mästerrot.

ostruthium (se bild till vänster). Det är en art som ursprungligen kommer från alperna (Mossberg & Stenberg, 2003) och som i Sverige odlats som medicinalväxt och därför påträffas vid bondgårdar och fäbodrar (Den virtuella floran). Arten är lik kirskål, men blommor sällan (Krok & Almquist, 1994). Jordstammen såldes förr på apotek under namnet ”*Radix ostruthii*” eller ”*Rhizoma imperatoriae*” och ansågs vara ett gudomligt läkemedel, ”*Remedium divinum*”. Namnet mästerrot syftar på örtens mångsidiga användning mot bland annat njursten, frossa, mask, kolik och fyllerigalenskap (Den virtuella floran).

Figur 29 & 30: Torpet Hedsmora som det såg ut 1898.

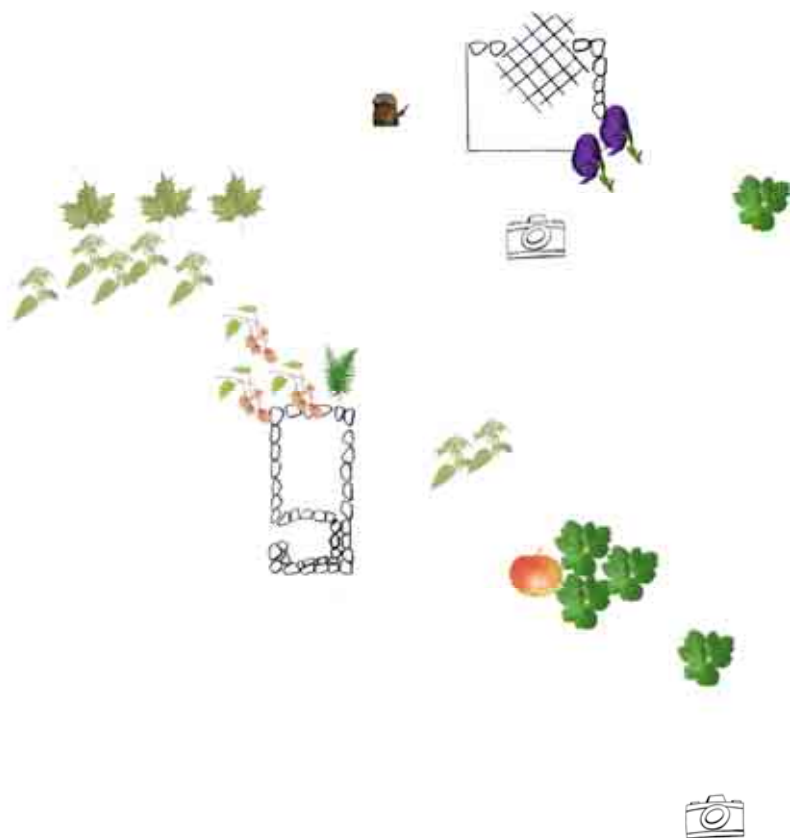
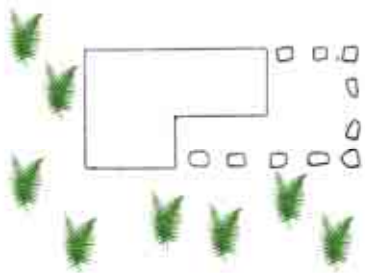

Figur 31 & 32: Äppelträdet mitt i bild finns kvar än idag.

Vsn
Skinnskattebergs sn
Hedsmora
x6631130 y1483260
+-----+
5 m

Figur 33: För teckenförklaring se bilagor 3 och 4.

Kopparbo

Den lilla flickan på bilden (se figur 41) är Barbro Östberg som tillsammans med sin pappa besöker Kopparbo en vårdag i början av 1950-talet. De gapande hålen efter borttagna fönsterbågar säger oss att stället står tomt och öde vid denna tidpunkt. Det har funnits två ställen med namnet Kopparbo, ett yngre och ett äldre och detta ska vara det äldsta och östligast belägna. Den senaste brukaren av Kopparbo ska enligt Jansson ha varit en skogsarbetare vid namn Johan Andersson vilken brukade stället mellan åren 1914-1940. Dessförinnan ska torparna ha varit arrendatorer. Kopparbo är registrerat i husförhörslängden 1720 (Bark, 1974) och äldsta kartbelägg är en laga delning över Riddarhyttan år 1802. I 1825 års jordebok (LM) är torpet upptaget som skattlagt kolartorp under Riddarhytte bruk. En koppargruva belägen närmare en kilometer åt norr och angiven på SGU-kartan från år 1872 antyder namnvalet på torpet. En kanske mindre trolig förklaring till namnet är den som Bark anger, att det är den sköldbucksliknande bergshöjden som skulle ha givit upphov till namnet. ”Bergshöjden gör skäl för den tyska beteckningen *Kuppe* eller den latinska *couppa*” (Bark, 1974). På ett annat ställe i sin bok anger Bark att Kopparbo tidigare har hetat Paskebo, vilket nog är troligare med tanke på att berget intill heter Passboberget.

Terräng: Torplämningarna är naturskönt belägna i en sydsluttning från en bergshöjd. Kala berghällar tittar fram här och var i morängruset och precis som på alla de andra torpen tar skogen över mer och mer, men fortfarande är området kring husgrunden någorlunda öppen och lite ängsliknande. Små bäckar finns både öster och väster om lämningarna och den gamla inägomarken har legat spridd kring torpet.

Beskrivning: Husgrunden är 8x6 meter med längdriktningen i öst-väst. Grunderna efter uthus och ladugård finns 20 respektive 50 meter i väst respektive öst. En delvis hoprasad jordkällare ligger isolerat 65 meter i sydväst från torpgrunden räknat.

Skador: Husgrundens norra del är nyligen sönderkörd, förmodligen av en skogsmaskin och resterna efter en cementerad trappa ligger här och berättar att ingången legat på stugans norra sida.

Figur 34: Krusbär.

Runt ladugården och då framför allt vid dess södra ände, finns ett kraftigt bestånd med nässlor där gödsel en gång hivades ut. Mellan hus-, och ladugårdsgrunderna, där det är relativt öppet, finns flera buskar med nypon och röda **krusbär**, *Ribes uva-crispa*, (se bild till vänster). Den sistnämnda har odlats i Sverige åtminstone sedan 1600-talet (Lindman, 1974, band 5) och är vanlig vid äldre torplämningar (Carlberg, 1988). Krusbär kallas även stickelbär och är den enda arten i släktet ripsar (*Ribes*) som har tornar.

En **hagtorn**, troligen rundhagtorn, *Crataegus laevigata*, (se bild till höger), står sydöst om husgrunden. Hagtorn användes förr som häckväxt och den hårda veden användes bland annat till hammarskaft och trissor. Av blommor och blad kan man göra te som sägs vara bra vid åderförkalkning, andfåddhet och nervösa hjärtbesvär. Som medicinalväxt mot nervösa hjärtbesvär började hagtorn användas först på 1800-talet. Den har förr använts både som svinfoder och till nödbröd (Hoppe, 1992). Numera odlas flera arter, sorter och hybrider av hagtorn som prydnadsträd i trädgårdar och parker (Den virtuella floran). Rundhagtorn är härdig till zon 4 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

Figur 35: Hagtorn.

Mellan grunderna står även stormhatt och en mängd olika **aklejoj**, *Aquilegia vulgaris*, kvar. Variationen är stor i både färg och form (se bildrad nedan), men det är den rent blåa med korta krökta sporrar som är den ursprungliga (Walfridson, 2002). Akleja kallas även tyska klockor och innehåller blåsyra.

Figur 36-39: Aklejoj vid Kopparbo.

I den nordiska gudasagan sägs den ha varit alvernas växt och helgad åt himlagudinnan. På 1600-talet ansågs den ha 11 dygder; mot gulsot, rubbningar i lever och mjälte, njursten, hjärtebäva, skörbjugg, sår, skabb, maktlöshet, kräkningar och fallandesjukan (Beyron, 1977). Linné underkände dock dess medicinska egenskaper då kloka gummor hade ordinerat så stora doser mot skabb att barnen avled (Carlberg, 1988). Den ska även ha använts som afrodisiakum (Olsson, 1982), men numera pryder den mest bara våra rabatter.

Figur 40: Berberis.

Sydväst om ladugårdsgrunden finns en stor buske med **berberis**, *Berberis vulgaris*, (se bild till vänster). Berberis kallades förr för surtorn eftersom busken har tornar och sura bär. Den fördes till Europa av morerna som ansåg att den var en värdefull läkeväxt. Berberis har använts som läkeväxt, som ersättning för citron, som färgväxt och till häckar. Barken betraktades som laxerande, men användes också till färgning av tyg, läder, papper och trä och gav olika gula nyanser (Lindman, 1974, band 4). Hela växten, utom bären, är giftig och innehåller alkaloiden berberin (Olsson, 1982). Berberis är mellanvärd för rostsvampen svartrost (*Puccinia graminis*) som angriper stråsäd. År 1976

kom en lag som stadgade utrotning av berberis, denna lag upphävdes dock 1994 eftersom de moderna sädesarterna inte är lika mottagliga för svartrost som de äldre och man därför inte längre anser att berberis är något större problem för jordbruket (Carlberg, 1988). Berberis finns idag i en mängd olika sorter där de flesta är härdiga i zon 3 eller 4. Några få sorter är härdiga till och med zon 6. Den vanliga berberisen, *Berberis vulgaris* är härdig till zon 5 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

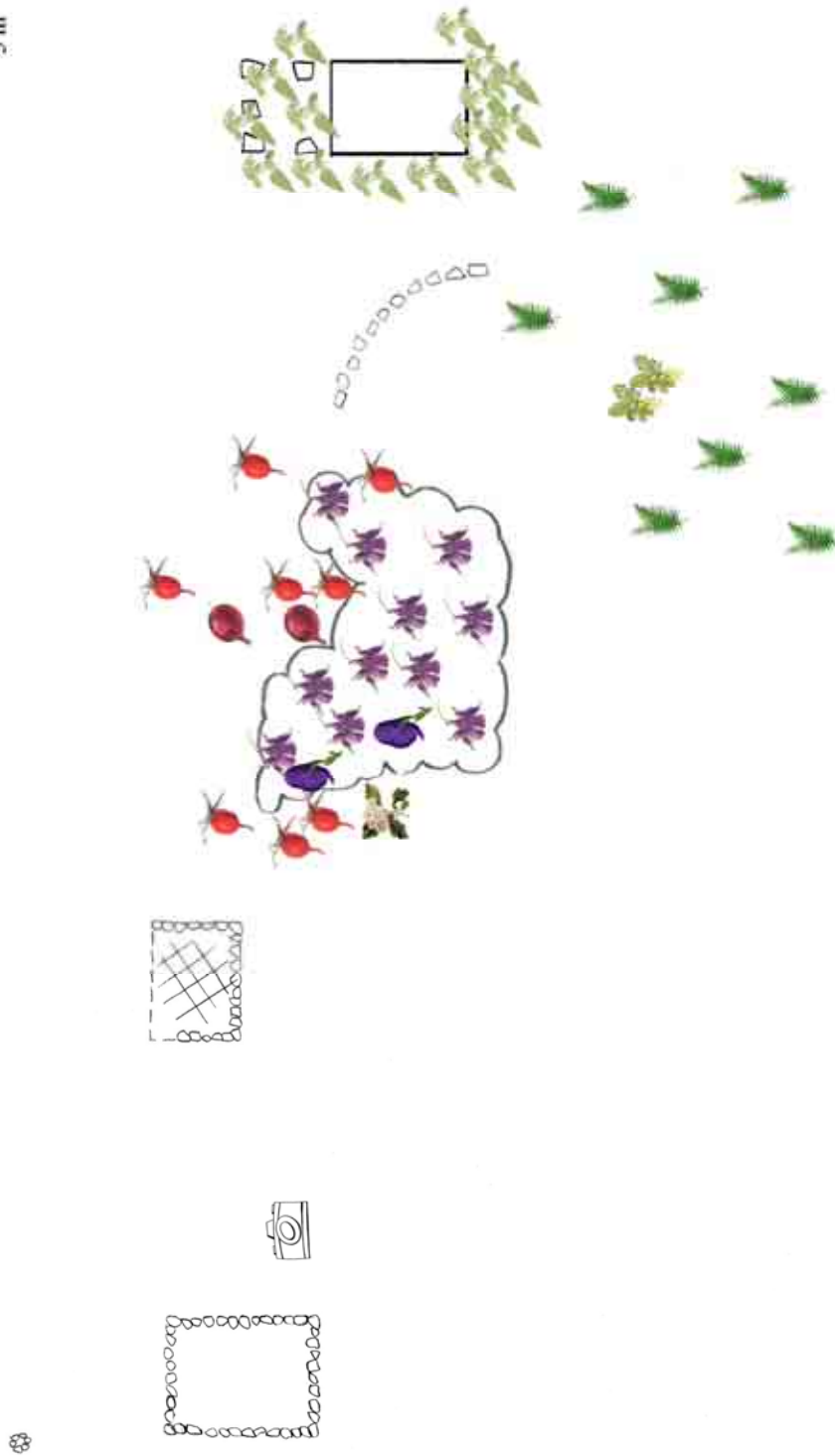

Figur 41 & 42: Flickan på bilden är Barbro Östberg. Bilden är tagen ca 1950.

Vsm
Skimskattebergs sn
Kopparbo
Räi 169
x6633082 y1481134
++++H
5 m

Figur 43: För teckenförklaring se bilagor 3 och 4.

Läckebo

På fotot (se figur 49) ser vi tre generationer av familjen Bovin framför stugan vid Läckebo. Året är 1919 och Axel som sitter tillsammans med sin hustru Johanna har brukat torpet sedan 1896 och ska så göra i två år till. Förutom jordbruket var Axel sysselsatt med kolning och skogsbruk. Mellan makarna Bovin står lilla Märta Utter som är fosterbarn i familjen. Övriga är från vänster döttrarna Maria och Elna, unge herr Axel och Axel Karlsson gift med Anna Bovin till höger om sig. Enligt den lille krullhåriga krabaten Knut som syns i bilden mellan sin mor Maria och moster Elna och som idag är 87 år, ska Läckebo ha fortsatt att brukas av hans morbror Axel fram till 1940-talet. Här går uppgifterna isär för enligt Jansson ska näste brukare år 1921 heta Sigfrid Karlsson och den siste brukaren John Ahlström. Den senare stannar mellan åren 1938-1947. Läckebo förekommer i husförhörslängderna från och med 1663 (Bark, 1974). Det äldsta kartbelägget för Läckebo är en geometrisk avmätning över Lindshyttan från år 1696. I 1825 års jordebok (LM) är torpet upptaget som skattlagt kolartorp under Riddarhytte bruk.

Terräng: Lämningarna efter Läckebo ligger i en sandig sydösts lutning där skogen nästan helt tagit över hustomten. Den gamla inägomarken har främst legat söder om husgrunden och här är fortfarande något öppen mark. En bäck rinner i söder.

Beskrivning: Husgrunden som idag är helt dold av granar är 10x6 meter med längdriktningen i nordöst-sydväst. På sydsidan finns en förstukvist med trappa i cement. Övriga lämningar som jordkällare, brunn och uthus ligger i norr till sydöst om torpgrunden.

Skador: Ladugården som låg i öster, är helt bortschaktad och på hustomten är djupa spår efter skogsmaskin.

Figur 44: Vit syren.

tulpanen och schersminen i Europa (Berglund, 2004). Den vanliga syrenen är härdig till zon 5-6 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

På Läckebo har endast ett fåtal kulturväxter klarat sig fram till idag och de få som finns för en tynande tillvaro under granarnas kompakta grenar. Ett äppelträd står så inklämt mellan granarna att det slutat bära frukt och endast ett fåtal av dess grenar är ännu lövbärande. Strax intill finns även resterna av en syren som vid 2005 års inventering endast mäktade med två vita blomklasar (se bild till vänster). **Syren**, *Syringa vulgaris*, har odlats i Sverige sedan 1600-talet (Carlberg, 1988). Dess hårda ved har använts till att göra räfsnappar på höräfsor (Hamilton, 1995). Syren återfinns på åtta av de tio torpen och i de flesta fallen rör det sig om vit syren, men i Riddarhyttan finns även den blålila bondesyrenen, (se bild till höger) medan det på Kopparbo och Hedsmora helt saknas syrener. Det var den österrikiske diplomaten Ogier Ghiselin de Busbecq som på 1500-talet tog med sig syrenen från Turkiet till Wien. Samme man introducerade även

Figur 45: Lila syren.

Figur 46: Nässla.

Den enda "kulturväxt" som verkar klara sig bra på Läckabo är en växt som de flesta känner till, nämligen **nässla**, *Urtica dioica*, (se bild till vänster). Nässlor påträffas idag runt torpen där hö-, och gödselstackarna var placerade förr i tiden, eftersom marken där är kväverik. På Läckabo finns nässlorna i och omkring uthusgrunden. Brännässlan är den ätliga växt som plockas mest i vårt land och som alla lär sig redan som barn, inte minst för att man bränner sig på den. Nässlan är rik på C-vitamin och mineraler och är dessutom relativt proteinrik. Nässlor odlades förr i särskilda nässelgårdar för användning i hushållet som mat, medicin och spånadsväxt. Korna utfodrades med torkade nässlor för att höja mjölkproduktionen och ge smöret bättre färg. Även hönsen fick nässlor för att värpa bättre och ge gulan starkare färg. Reumatiska leder piskades med nässlor mot smärta och stelhet. Även "dårar" piskades och de hände att de "återfick förståndet" (Hoppe, 1992). Nässlan har använts för sina urindrivande egenskaper, till att rena blod och mot lungrot och skörbjugg. Färsk rot kokad i vatten användes förr för att färga ägg till påsk, men kan också användas till växtfärgning. I äldre tider utnyttjades stjälkens starka bastfibrer till att göra ett fint tyg, nättelduk (Lindman, 1974, band 3).

Figur 47 & 48: Läckebos gamla jordkällare finns än idag. Men några spår efter lövträdet som syns bakom jordkällaren finns inte kvar.

Figur 49 & 50: Framför huset skymtar någon form av buskar. Av dessa finns idag inga spår.

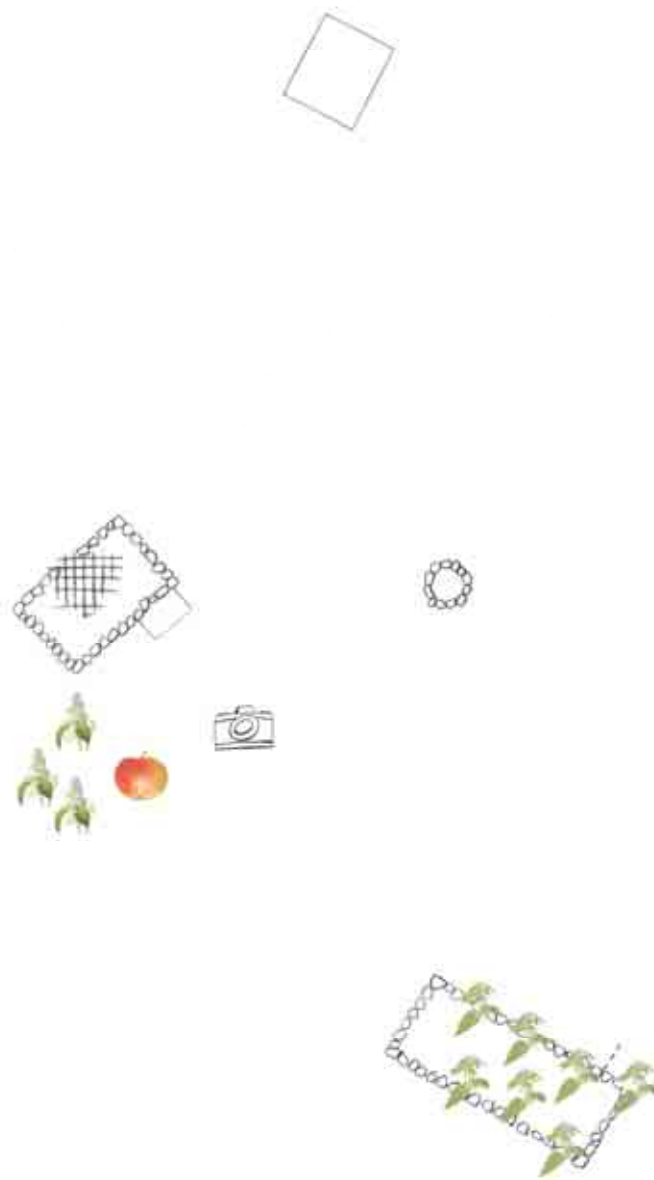

Figur 51 & 52: Vägen upp till Läckebo slingrar sig fram genom skogen. Bilden är förmodligen tagen på 1950-talet.

Vsm
Skinskattebergs sn
Läckebo
Raä 190
x6632500 y1481935
+-----+
5 m

Figur 53: För teckenförklaring se bilagor 3 och 4.

Fallet

Riddarhytteborna säger Falles medan det på ett par kartor står Fallet. Bilden på torpet (se figur 56) är tagen någon gång på 1950-talet innan vägen dragits fram över hustomten. Den siste brukaren var enligt Jansson en kolare vid namn Teodor Bergman som var bosatt här mellan åren 1930-50. Samtliga brukare som Jansson nämner är skogsarbetare så som körare eller kolare. Byggnadsåret är okänt men äldsta kartbelägg är på laga delning över Riddarhyttan från år 1802. I beskrivningen till akten står "Fallet brukas af Anders Bergman".

Terräng: Lämningarna ligger på krönet av en flack och låg höjdrygg med sankmark invid i väster till norr. Förutom att torpet ligger högst (250 meter över havet), så skiljer sig även läget från de övriga ställena, vilka ligger i sluttningar från morän- och bergshöjder. Som fotot visar har landskapet varit öppet, men är idag lika beskogat som vid de övriga torpen i denna studie. Inägomarken har legat i norr och söder.

Beskrivning: Husgrunden är 9x7 meter med längdriktningen i öst-väst och med grund efter förstuga i söder. Strax intill stuggrunden i sydväst ligger jordkällaren och 50 meter i söder finns ruinen efter ladugården. Denna revs 1954 och materialet ska ha plockats ner och flyttats till Riddarhyttan som virke till en ishockeyrink på "Sahara" i Källfallet (Stig Karlsson muntligt).

Skador: Lämningarna efter det uthus som syns i bilden är borta och har lämnat plats för en väg.

Figur 54: Ranfana.

Ovanpå källaren finns ett litet tanigt exemplar av olvon. Öster om husgrunden finns ett bestånd med vita syrener som knappt blommat under 2005 års inventering. Söder därom finns ett litet bestånd med **renfana**, *Tanacetum vulgare*, (se bild till vänster). Renfanan har i Sverige haft ett gott rykte som helig växt, krydda och läkemedel i mer än tusen år (Hoppe, 1992). Växten har använts till färgning och ger en vackert grön färg. Torkade blommor, "flos Tanaceti", har förr använts som maskmedel, men kan leda till döden om den överdoseras. Renfana hängdes upp inomhus för att fördriva flugor och lades i klädkistor mot mal. Köttet i visthusboden angreps inte lika lätt av ohyra om det täcktes av renfana (Hoppe, 1992). Renfanan är hårdig (Walfridson, 2002).

Figur 55: Röda vinbär.

I och vid ladugården finns flera buskar med **trädgårdsvinbär** (röda), *Ribes rubrum*, (se bild till höger). Vinbär har funnits i odling sedan 1500-talet och används till sylt, gelé, saft och vin (Carlberg, 1988). De är inte lika aromatiska som svarta vinbär och blandas därför ofta med andra bär och frukter, till exempel i billig lingonsylt. Bären utnyttjades förr inom farmakologin och ansågs vara "lösande, kylande, stillande och antiseptiska" (Den virtuella floran). Vinbär påträffas ofta vid yngre torplämningar. Vid ladugården finns även träjon utspritt.

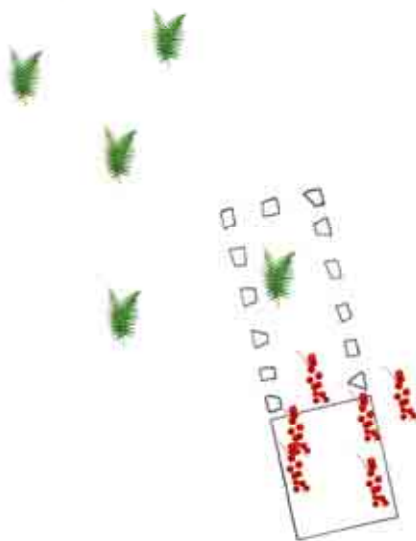

Figur 56 & 57: På fotot syns något slags fruktträd vid husets västra gavel. Av detta finns idag inga rester kvar. Vid husets östra gavel skymtar troligen syrenen som finns kvar. I det nytagna fotots nedre högra hörn skymtar vägen.

Vsm
↑ Skinnskattebergs sn
Fallet
Raä 183
x6638170 y1483697
+-----+
5 m

Figur58: För teckenförklaring se bilagor 3 och 4.

Långens

Fotot (se figur 61) bör vara taget ungefär 1920-30, kanske vid midsommartid då brandliljan blommar och förstukvisten syns lövad. Den förnöjda kvinnan är Lovisa Högberg som levde mellan åren 1868-1939 och som tillsammans med sin make brukar torpet Långens. Under vilken tid de är bosatta här är dock ovisst. Torpnamnet lär komma sig av att en soldat Lång bodde här mellan åren 1720-37 (Bark, 1974). Äldsta kartbelägg är på en geometrisk avmätning över hemmanet Övertjärn 1696 (se figur 3). I beskrivningen till akten står "Erich Ehrssons Tårp" (vid nummer 17) och torpet söder därom står som "Olof Ehrssons Tårp" (vid nummer 15). Torpet mitt emellan dessa båda och Övertjärn är "Lars Ehrssons Tårp" (vid nummer 10). Att dessa tre torp har brukare med samma efternamn kan möjligen betyda att de är så kallade bördetorp och som vid denna tid ej var helt lagliga. "Det innebar att arvingarna till en hemmansdel i stället för att stycka den lät den gå över odelad till ett av syskonen, medan de andra fick ta upp torp på ägorna" (Gadd, 2000).

Terräng: Grunden efter boningshuset ligger naturskönt på en avsats i västsluttning från en höjdplatå. Hustomten är fortfarande relativt öppen och strax intill i söder finns en bäckravin där vattnet porlar fram. Inägomarken har legat spridd i främst öster, väster och norr.

Beskrivning: Husgrundens omfattning och längdriktning är omöjlig att avgöra eftersom spismuren raserats och schaktats ut. Endast husgrundens nordöstra hörn är synligt och intakt. Uthusgrund, ladugårdsruin och brunn ligger 25-50 meter i norr medan jordkällaren ligger strax intill i sydsydväst.

Skador: Husgrundens spismur är raserad och utschaktad så att tegel och slaggsten ligger spridd över närmast hela husgrunden.

Figur 59: *Spirea*.

Öster om husgrunden finns både lila och vita syrener och söder om densamma finns **spirea**, *Spiraea sp.* (se bild till vänster), som förökar sig med rotskott och därigenom bildar stora bestånd. Den har odlats i Sverige sedan tidigt 1700-tal, men blev vanlig först på 1800-talet (Carlberg, 1988). Spirea finns i en mängd olika sorter som förekommer upp till zon 5-7 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993). Då ingen närmare sortbestämning gjorts av spireorna i Riddarhyttan kan inget sägas om deras hårdighet.

Mellan husgrunden och jordkällaren hittades den enda vårväxten, **pingstlilja**, *Narcissus poeticus*, (se bild till höger). Pingstlilja kommer ursprungligen från södra Europa och är en av de allra äldsta trädgårdsblommorna (Berglund, 2004).

Det svenska namnet syftar på att den ofta blommar runt pingst (Den virtuella floran). Pingstlilja tar sju år på sig från frö till blomma (Berglund, 2004). Ett danskt talesätt säger att den som pingstdagens morgon kan plocka 50 utslagna pingstliljor i sin trädgård, samma sommar får tur med småkreaturen (Berglund, 2004). Exemplaren på Långens är taniga och knappt utvecklade, troligen till följd av igenväxningen. Pingstlilja hittades även vid Blåsåsen.

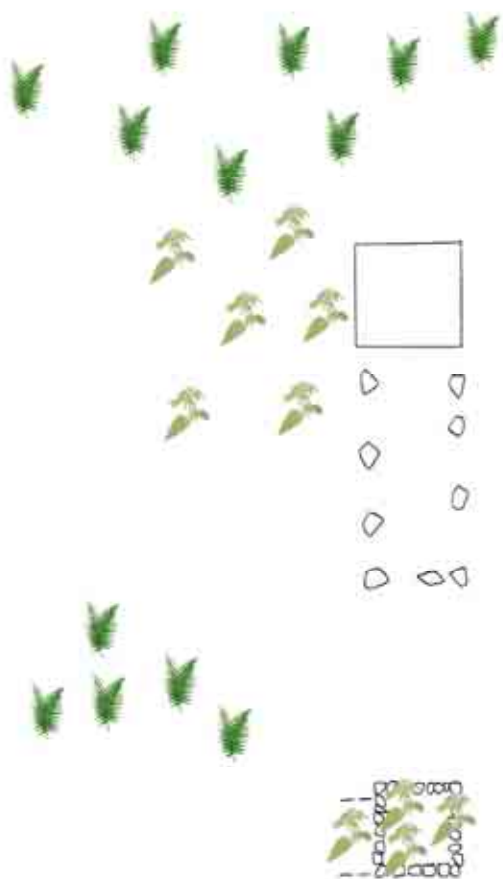
Figur 60: *Pingstlilja*.

Träjon finns på flera ställen runt Långens, både vid källaren ner mot bäcken och runt ladugården. Vid ladugårdsgrunden finns även gott om nässlor.

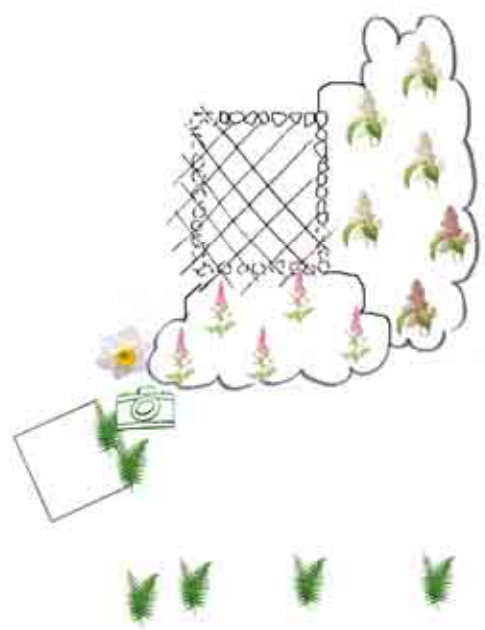

Figur 61 & 62: Lovisa Högberg, utanför stugan på Långens. På fotografiet syns både pion och brandlilja, men tyvärr är spismuren utschaktad över denna del varför inga av dessa växter finns kvar idag.

Vsm
 ↑ Skinnskattebergs sn
 Långens
 Raä 185
 x6638581 y1482915
 |-----|
 5 m

Figur 63: För teckenförklaring se bilagor 3 och 4. Den gröna kameran visar var dagens bild är tagen ifrån.

Övertjärn

Övertjärn är som nämnts inledningsvis ett hemman och borde kanske för riktighetens skull inte ha ingått i denna studie av övergivna torp. Men den stora mängden av fortfarande levande kulturväxter som mötte oss, beskogning och schaktningar till trots, gjorde att vi beslöt att Övertjärn fick bli ett undantag som möjligen skulle komma att tillföra jämförelsen något snarare än tvärtom.

Figur 64: Detta fotografi är taget sommaren 1934 då Viktor Stenberg (född 1867) med hustru Anna (född Persson 1874) får besök av barn och barnbarn. Bland annat kan vi se Ingrid Månsson som står mitt i bild ätandes krusbär direkt från busken.

Makarna Stenberg brukar gården mellan 1915 och 1938 varefter en familj Lindkvist tar över och stannar till omkring 1950. Så småningom plockades stugan ner och byggdes upp på annan plats för att användas som sommarstuga. Olika uppgifter finns om första belägg i mantalslängden. Den ena säger Öffwerkenna från 1646 års mantalslängd (Skyllberg, 1997) och den andra Öfvertiernan från 1651 års mantalslängd (Bark, 1974). På en sockenkarta över Skinnskatteberg står ”Öfverkiärna torp”. När kartan är ritad går inte att läsa men dessa upprättades mellan åren 1650 och 1690 (Tollin, 1991). Nästa belägg är en geometrisk avmätning från 1696 över Öfwerkiern, ett enstaka skatte kronohemman med fyra torp och en kvarn inom ägan. Två av torpen, de västligaste, är Långens och förmodligen Forsmans. Lämningar efter de två övriga, där det ena är beläget mitt emellan Övertjärn och Långens och det andra norr om gården, har eftersökts utan resultat (se figur 3). Likaså påträffades inga rester efter den kvarn som legat där dagens väg går upp till platsen för hustomten vid Övertjärn. Den befintliga stuga som idag finns vid Övertjärn uppträder i kartmaterialet först på Häradsekonomska kartan från 1864-67.

Terräng: Lämningarna efter hemmanet Övertjärn ligger i en sandig, svag sydslutning ner mot en tjärn med samma namn. Naturen är svenskt ”Carl Larsson” -vacker med mycket björkar, trots tilltagande beskogning av gran. Inägomarken har legat spridd i norr och söder.

Beskrivning: Husgrunden, som är dold bakom höga täta granar, är 10x6 meter med längdriktningen i östnordöst-västsydväst. På sydsidan finns en grund av slagtegel efter förstuga, med trappa av cement. Jordkällaren och en raserad ladugårdsruin finns 10 respektive 40 meter i västsydväst och östnordöst. Lämningarna är ej registrerade i fornminnesregistret.

Skador: Som översikt bilden av Övertjärn visar (se figur 73) har två uthus legat söder om och på var sida om boningshuset. Mellan dessa har trädgården legat. Av dessa båda byggnader finns endast det sydvästra hörnet av den västligaste kvar, resten har schaktats bort för att ge plats för en vändplan.

Enligt Ingrid Månsson och fotografier från 1930-talet fanns det vid Övertjärn vita syrener vid entrén och mellan husgrunden och källaren. Spirea växte dels i vinkel mot entrén, dels längs med husets södra långsida. På fotot till vänster från 1930, bakom Viktor och Anna Stenberg, syns spireabusken längs med huset. Denna har idag spridit sig och bildar ett stort buskage. På bilden till höger från 1930 med Ingrids släktingar, syns syren och spirea vid husets entré. Dessa buskar har idag försvunnit. Framför huset fanns trädgården, där det idag är vändplan, med äppelträd och krusbärsbuskar.

*Figur 65:
Makarna
Stenberg.*

Dessutom fanns det perenner i form av stormhatt, lupin

och trädgårdsnattviol. Dessa växter och några till, som vinbär, olvon och mästerrot, finns kvar än idag. På bilden till höger ses även någon form av slingerväxt, men vad detta är för något går inte att säga.

Figur 66: Ingrids släktingar.

Vid vändplanens sydöstra hörn finns idag en stor lönn som någon säkert har planterat, då lönn är väldigt vanlig som vårdträd i Bergslagen (Carlberg, 1988).

Figur 67: Lönnen och lupinerna.

Lupin, *Lupinus polyphyllus*, (se bild till vänster) kom till Europa på 1600-talet med John Tradescant. Han seglade till Amerika 1637 och bland de växter han skickade hem fanns de första perenna lupinerna. Lupinerna såg likadana ut fram till 1937 då George Russel gjorde succé med sina förädlade lupiner vid den stora trädgårdsshowen som hölls i samband med George den VI:s

*Figur 68: Ingrid
med kusin.*

kröning i London (Berglund, 2004). På fotografiet intill från 1930, på Ingrid och hennes kusin, skymtar lupiner i bakgrunden. Det rör sig alltså om den ursprungliga, ickeförädlade sorten av lupin. I gamla örtaböcker prisas lupinen som magmedicin och maskmedel, framför allt för barn. I det senare fallet skulle en salva av lupinmjöl och bittermandel beredas och strykas runt naveln på den lille, varefter maskarna så småningom skulle krypa fram den vägen, döda eller levande (MacFayden & Westrup, 1982). Förr användes lupiner som föda under namnet vargbönor.

Lupinerna finns i många färgvarianter, men den blåa är den mest ålderdomliga (Danielson, 1998). På Övertjärn har lupinerna brett ut sig och finns nu runt hela vändplanen. De flesta lupinerna är blå eller vita, men även rosa och lila varianter förekommer.

På fotografiet (figur 68) syns även **Trädgårdsnattviolen**, *Hesperis matronalis*, (se även bildrad nedan). Idag finns den i riklig mängd vid Övertjärn, framför allt på västra sidan om vändplanen mot tjärnen till. *Hesperis* finns i allt från vitt till rosa och lila färgvarianter. Det var Ingrids moster Hilda Stenberg som tog dem med sig från Hällby brunn, utanför Eskilstuna, runt 1920. Familjen kallade dem därför för Hällbyblommor. *Hesperis* kallas även aftonviol eftersom den doftar starkt i skymningen och om natten (Berglund, 2004) och kommer ursprungligen från Alperna och Pyreneerna. Den omnämndes redan på 1600-talet och har använts som trädgårdsväxt (Den virtuella floran). *Hesperis* är härdig (Walfridson, 2002).

Figur 69-71: *Hesperis*, även kallad trädgårdsnattviol, finns liksom lupin i stor mängd vid Övertjärn idag.

Stormhatten (se figur 72), eller blå duva som den också kallades på Övertjärn, är troligen den sort som odlats vid gårdar och torp sedan länge, *Aconitum napellus*. Den har mörkblåa blommor och är mycket härdig (Walfridson, 2002). Stormhatten är en av våra kanske giftigaste trädgårdsväxter. Växten uppstod enligt den grekiska mytologin då underjordens trehövdade vakthund Cerberus för första gången fick se dagsljuset. Han blev då så rädd att han fick fradga i munnen och ur denna uppstod stormhatten (Carlberg, 1988). Asaguden Tor använde sig av stormhatt i strider med vargarna och ännu heter växten *wolf's bane* på engelska (Walfridson, 2002) och samerna kallar den vargdöd (Beyron, 1977).

Figur 72: Stormhatt.

Stormhatten är en av de giftigaste växter som finns. Allt är giftigt på den, till och med ståndarmjölet (Berglund, 2004). Akonitin, den giftiga alkaloid som växten innehåller, har varit känd sedan historiens gryning och verkar som ett krampgift. Symptomen på akonitinförgiftning är brännande känsla i mun och svalg, kräkningar, känselstörningar, försämrad andning och förlamning. Akonitin har använts till att förgifta folk till döds under antiken, men det ansågs vara ett simpelt gift. Istället använde man odört, som exempelvis dödade Sokrates. Under 1600-talet var det vanligt att strö ut blommor eller blad av stormhatt i rummet när någon skulle föda barn (Berglund, 2004). Stormhatt odlas än idag för läkemedelsframställning i Italien, Spanien och på Balkan (Olsson, 1982).

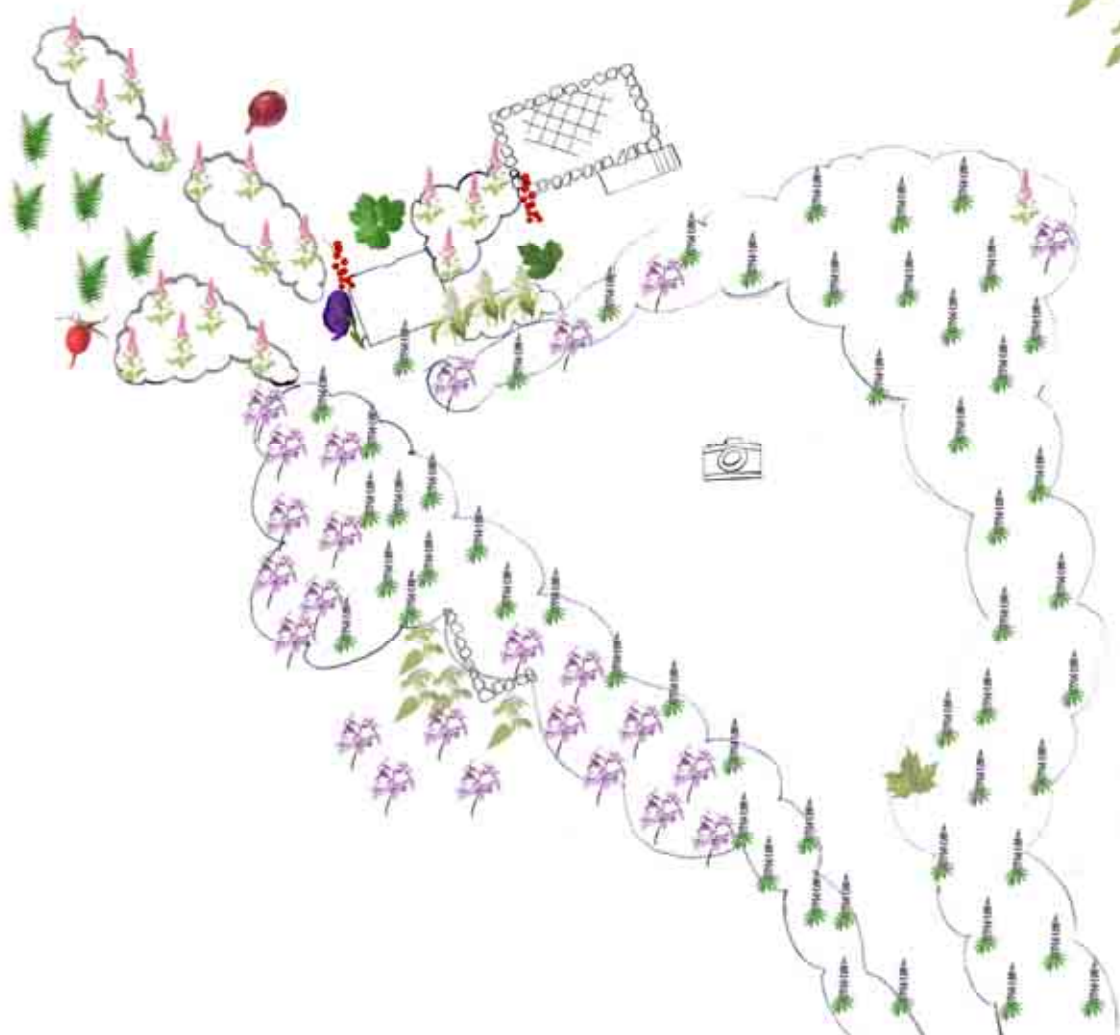

Figur 73 & 74: Den nya raka vägen upp till lämningarna efter hemmanet Övertjärn kantas av lupiner.

Vsm
▲ Skinnskatteberg sn
Övertjärn
x6639040 y1485020
+++++
5 m

Figur 75: För teckenförklaring se bilagor 3 och 4.

Resultat av den kompletterande vårväxtinventeringen i Lillhärad socken.

Liljanstorp

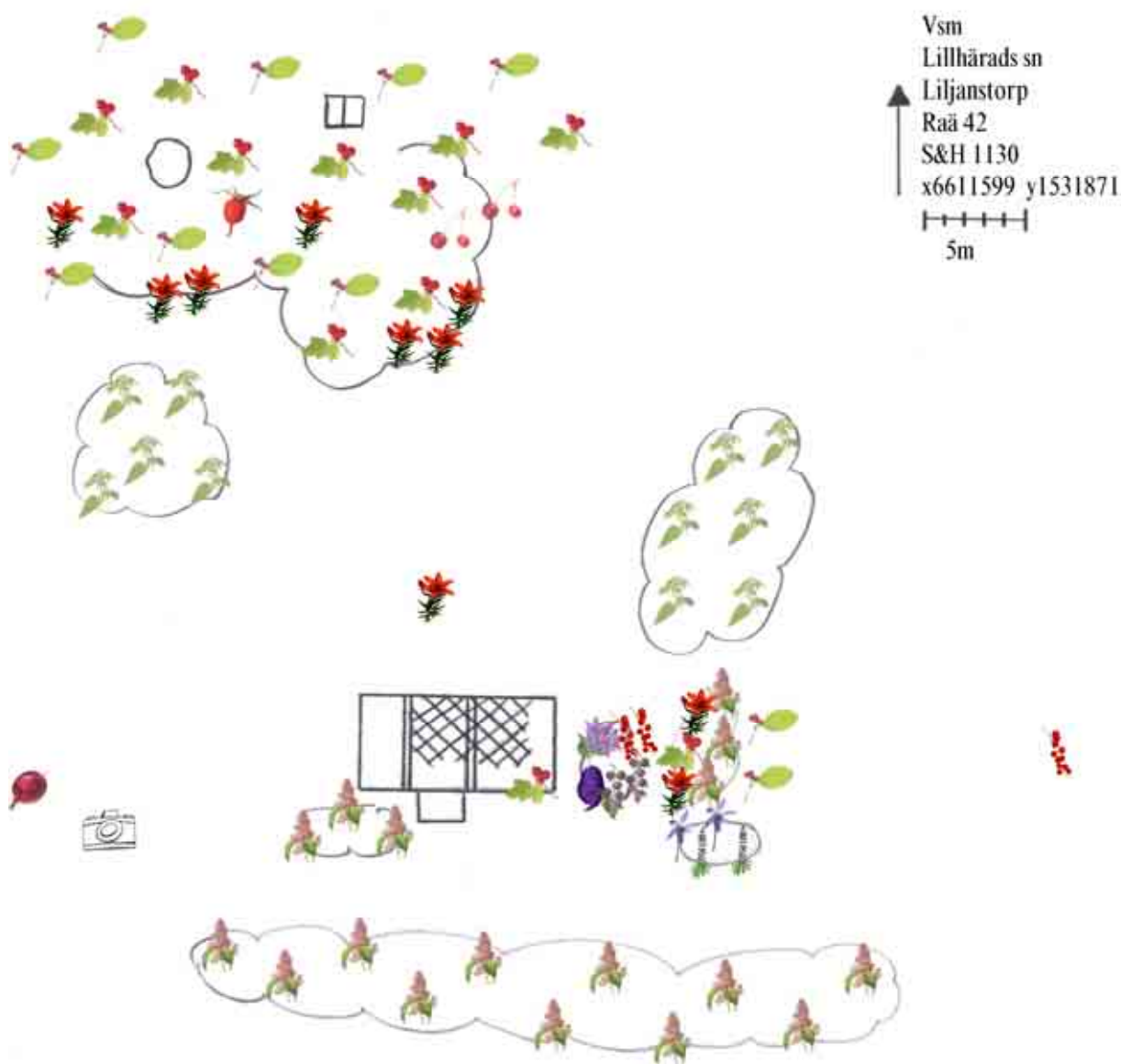

På en av schakthögarna sydöst om husgrunden hittades under den kompletterande inventeringen under våren 2005, ett tjugotal exemplar av **rysk blåstjärna**, *Scilla siberica*, (se bild till vänster). Blåstjärnan, eller Scilla som vi ofta säger, har odlats i Sverige åtminstone sedan början av 1900-talet. Den hör, som dess vetenskapliga namn antyder, hemma i Ryssland och Mellanöstern. Eftersom de på Liljanstorp växer i en schakthög är det omöjligt att säga var de från början har stått.

Figur 76: *Scilla*.

Stormhatten som hittades på Liljanstorp är förmodligen *Aconitum napellus*, som odlats vid torp och gårdar sedan länge. Väster om

huset längs vägen, påträffades en krusbärsbuske och öster om husgrunden en vinbärsbuske. Den senare står i kanten av en schaktad plan och har troligen inte stått där från början.

Figur 77: För teckenförklaring se bilagor 3 och 4.

Vitmossen

Figur 78: Pingstlilja.

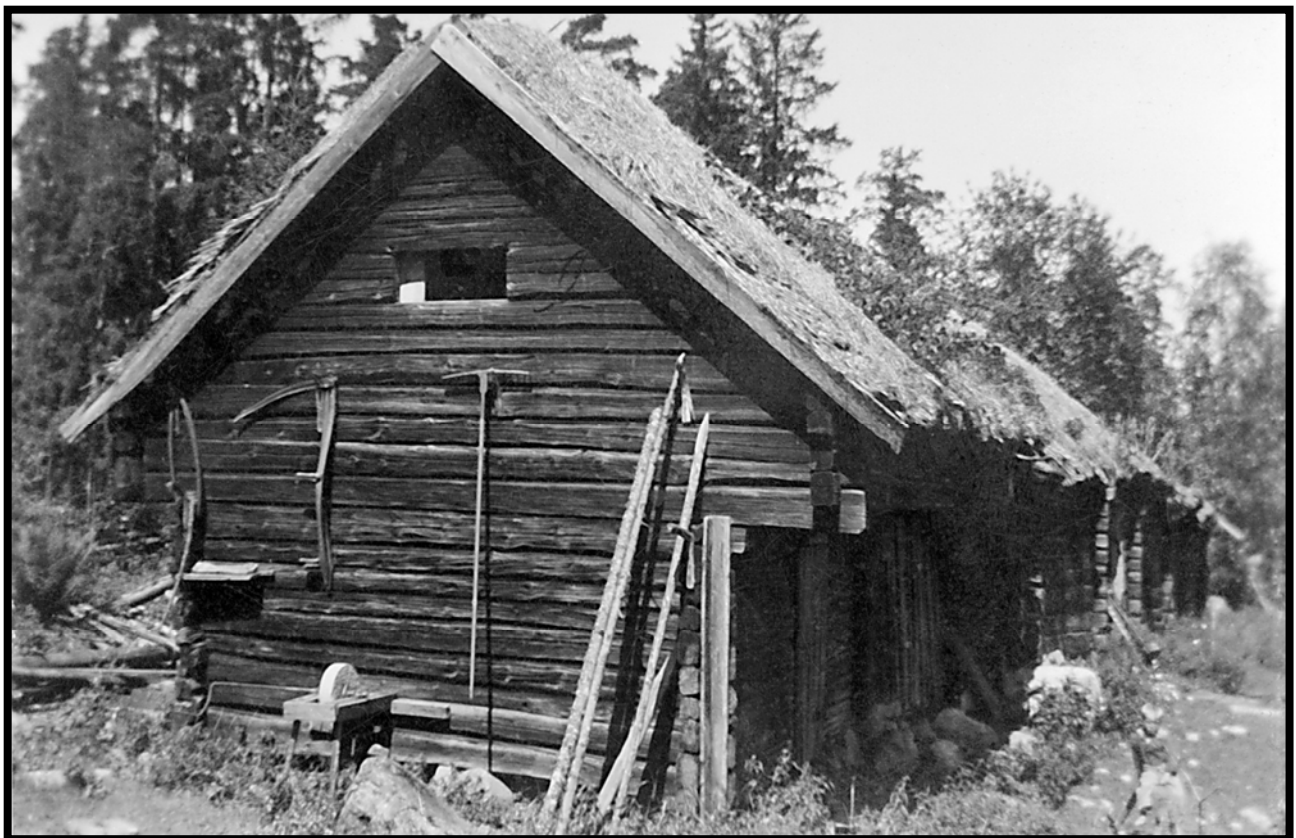
Vid Vitmossen hittades under den kompletterande inventeringen våren 2005, en tuva med pingstliljor (se bild till vänster), vid södra änden av den yngre ladugårdsgrunden, norr om den yngre husgrunden.

Söder om den yngre husgrunden, i västra kanten av snöbärsbuskaget hittades ett enda exemplar av **pärlyacint**, *Muscari botryoides*, (se bild till höger). Pärlyacint kallas ibland blå pojkar (Berglund, 2004) och har odlats i Sverige åtminstone sedan 1700-talet.

Figur 79:
Pärlyacint.

Ett fel om en av växterna på Vitmossen smög sig in i rapporten ”Krusbär eller måbär – Vem bryr sig?”. Det är trädgårdsnattviol, *Hesperis matronalis* som felaktigt beskrivits som såpnejlika, *Sponaria officinalis*. För vidare beskrivning av *Hesperis*, se avsnittet om Övertjärn. Dessutom visade det sig att Vitmossens enbart vita syrener inte är enbart vita. En blålila syrenbuske har hittats mellan jordkällaren och den gamla ekonomibygnaden.

Figur 80: Denna bild på Vitmossens äldre ekonomibygnad får komplettera Eva Timms fotografi på boningshuset. När bilden är tagen är oviss, men antagligen, med tanke på takets kondition, har byggnaden lämnats öde.

Figur 81: För teckenförklaring se bilagor 3 och 4.

Hjulsätra/Djursätra

Som utlovat i förra rapporten redogörs här för de kompletterande uppgifterna som inkommit från Staffan Nyström på Riksantikvarieämbetet. På den senaste ekonomiska kartan står det Djursätra och därför är det detta namn som ska användas. I jordeboken från 1760 skrivs Hiülsättran och det är då ett oskattlagt torp under Skästa. Jordeboken 1825 skriver Hjulsätra. Men enligt Nyström visar uttalet att det genuint kan vara Djursätra. Uppgifterna i jordeboken från 1760 bekräftar torpets höga ålder, som därmed är en klar fornlämning. Därmed har problematiken kring torpets namn och ålder börjat klarna.

Svarvartorp

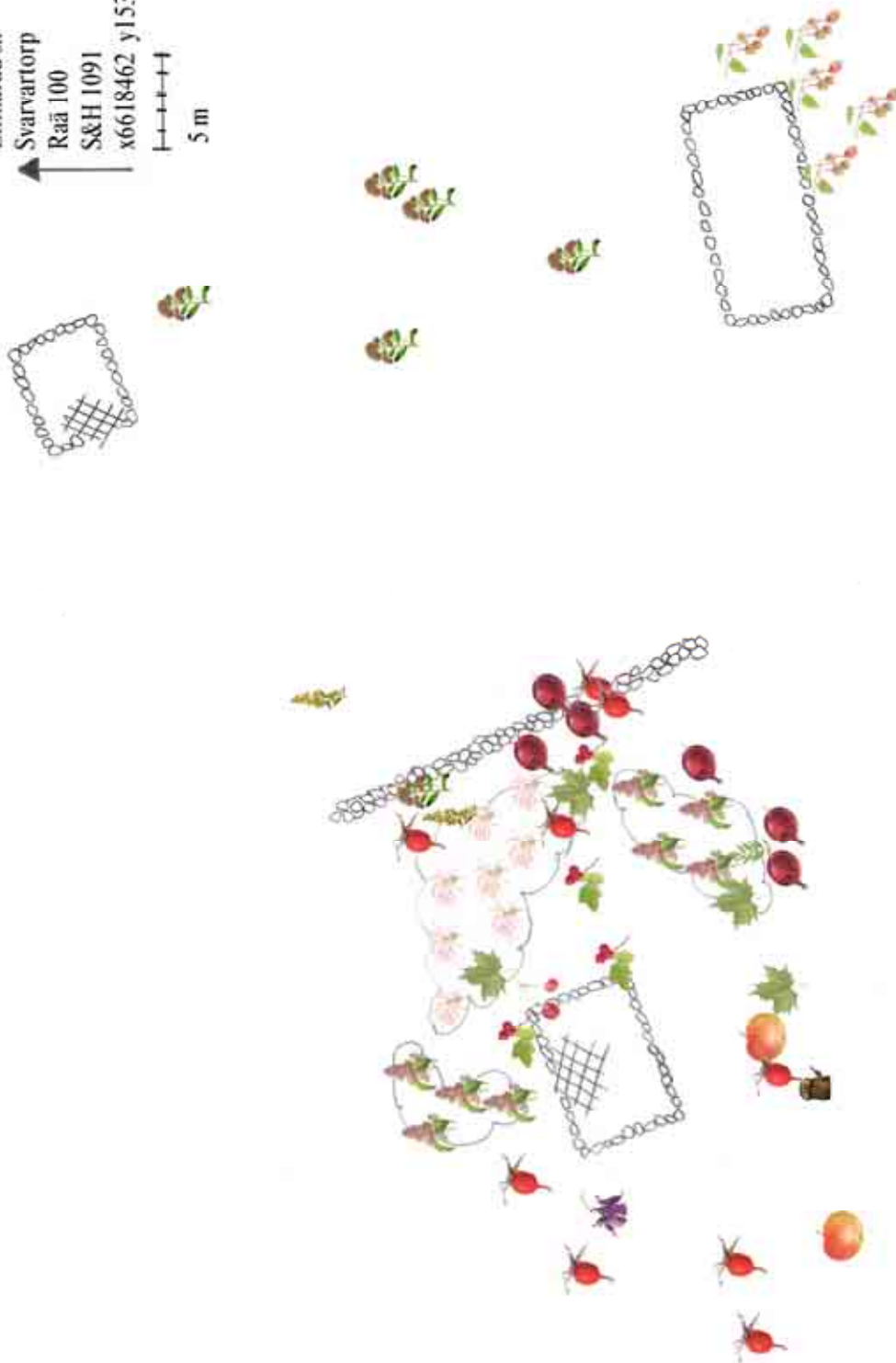
Vid den kompletterande inventeringen under våren 2005 hittades som förväntat fler grunder öster om den redan kända husgrunden, bland annat en husgrund med spismursröse efter ett förmodligen äldre boningshus. Måtten är 6x5 meter med längdriktningen i östnordöst-västsydväst. De nyfunna grunderna har ritats in på situationsplanen. Därmed har även inventeringsområdet för kulturväxterna utökats. I anslutning till de nya grunderna hittades humle (se avsnittet om Hedsmora) och kärleksört, *Sedum telephium* (se bild till vänster).

Strax öster om den större husgrunden har dessutom ett körsbärsträd hittats.

Figur 82: Kärleksört.

Vsm
Liljhärad sn
Svarvartorp
Raä 100
S&H 1091
x6618462 y1532257
5 m

Figur 83: För teckenförklaring se bilagor 3 och 4.

Vad har hänt sedan sist?

Presentation av Krusbär eller måbär – Vem bryr sig?

I Lillhärad har ett par välbesökta presentationer av projektet och rapporten genomförts för markägare, sockenbor och andra intresserade, bland annat andra hembygdsföreningar. Presentationerna skedde dels under hösten 2004, dels under våren 2005. Dessutom anordnades en torpvandring under hösten 2005 då tre av Lillhäradstorpen besöktes. I rapporten nämndes att lokala smånamn som är på väg att glömmas bort skulle efterlysas hos de intresserade åhörarna. Men detta visade sig inte vara rätt forum eller metod då det tyvärr inte gav något resultat. För övrigt kommer en artikel kring resultaten från projekten i Lillhärad och Riddarhyttan att ingå i en samlingsvolym som behandlar torpens arkeologi, vilken beräknas komma ut under 2006, Stig Welinder, Mittuniversitetet.

Bevarande av fruktträd

Tillsammans med Vallby friluftsmuseums trädgårdsmästare, Maria Löfgren och Västerås-Badelunda trädgårdsförenings Leif Adolfsson, har insamling av ympris skett från flera av fruktträden i Lillhärad. Anledningarna till att insamling av ympar sker är flera: Dels är förhoppningen att säkerställa trädens framtid, en ymp är ju en del av ett träd som får utvecklas till ett nytt träd och därmed bevaras den genetiska informationen. Dels är förhoppningen att så småningom, under kontrollerade former, kunna sortbestämma träden och få reda på om det är någon gammal lokal sort som kanske varit försvunnen. På lång sikt kan man kanske till och med tänka sig försäljning av dessa gamla sorter, både frukt och ympar. Så här beskriver Maria Löfgren uppgiften: ”-Vallby Friluftsmuseum i Västerås har till uppdrag att samla in och visa västmanländska kulturväxter. Växterna planteras sedan ut i museets skiftande miljöer. Till Vallbys genbank samlas det in ett äldre växtmaterial, det vill säga växter som kan berätta om tider som gått, om historiska händelser, om platser eller om speciella människor och deras förhållande till växter. Växter som av ålder eller sticklingsförökning är exakt samma växt som någon höll i, stödde sig på eller planterade för kanske 100, 200 eller till och med för 300 år sedan. Detta är en del av Västmanlands gröna kulturhistoria (Löfgren, 2005). Extra spännande blir det när man på 100 år gamla fotografier kan se träden som i flera fall var gamla redan då!

Förutom från äppelträdet av sorten Trogsta på Vitmossen har ympris även tagits från äppelträdet på Björnmyran, både från själva trädet och rotskott, de västra och norra träden på Smedstorp, samt båda träden på Svarvartorp. Ympris har även tagits från päronträden på Närtorpets yngre del och från Björnmyran. På Rönningstorp har ympris från plommonträdet tagits och även rotskott för att försöka fastställa om det är en rotäktad sort eller om det är en inympad variant. Riset har på Vallby friluftsmuseum ympats in på grundstammar. Detta innebär att ympen sätts långt ner på stammen av ett cirka 2 år gammalt träd av känd sort, vars grenar klippts bort så endast stammen finns kvar. Detta gör att all energi i stammen går till att utveckla ympen som växer fast och det framtida trädet kommer därmed att bestå av den inympade sorten. I skrivande stund verkar det som om alla ympar tagit sig och om ett par år visar det sig om de dessutom vill bära frukt. Detta är ett fantastiskt resultat med tanke på risets dåliga kvalitet, till följd av lång tids utebliven skötsel.

Bevarande av perenner

Med hjälp av trädgårdsmästare Maria Löfgren har en första omgång med kulturväxter från Lillhäradstorpen flyttats till Vallby friluftsmuseum, för att bevaras för framtiden. På Vallby bidrar växterna till att stärka museimiljön och ge den rätta tidsandan. Det känns viktigt att påpeka att endast delar av bestånden flyttas och alltså inte utrotas på sin ursprungliga växtplats. Till följd av detta har en del av växterna inte kunnat flyttas, eftersom bestånden är alltför små. Detta gäller exempelvis pingstlilja och pärlhyacint på Vitmossen. Däremot flyttades höstaster, kanadensiskt gullris, vit syren och honplantor av humle. Från Liljanstorp har ovan nämnda scilla,

trädgårdsstormhatt och lupin flyttats. Dock är det i skrivande stund osäkert huruvida lupinen klarat flytten. Från Svarvartorp togs akleja och kaprifol, men först i vår vet vi om aklejan tagit sig. Växterna finns till beskådande vid torpet på Vallby.

Röjning av torp

På Närtorpet, Rönningsorp och Kolartorp har det första steget tagits tillsammans med Skogsvårdsstyrelsen i Västra Mälardalens distrikt, för att om möjligt få till en röjning av området på och kring torpen. Detta görs eftersom lämningarna är be vuxna med gran, som vid ett stormfälle kan skada lämningarna svårt.

Jämförelse av växtligheten på torpen i Lillhärad kontra Riddarhyttan

För att kunna jämföra resultaten av kulturväxtinventeringarna i Lillhärad kontra Riddarhyttan måste vissa yttre omständigheter beaktas. Faktorer som påverkar är bland annat jordmån, klimat och höjd över havet. Riddarhyttetorpen ligger på 170-250 meter över havet, betydligt högre än Lillhäradstorpen som ligger på 30-60 meter över havet. Dessutom påverkas växterna av omständigheter som att Lillhärad fortfarande är en utpräglad jordbruksbygd där flertalet av de tio studerade torpen ligger nära idag odlad eller betad mark. Även om själva torplämningen är beskogad är omgivningarna relativt öppna här, jämfört med förhållandena i Riddarhyttan. I denna Bergslagsbygd har de flesta av jordbruken helt försvunnit. Dessutom har torpen, då de brukades, legat isolerade från varandra i skogsbygden varför beskogningen förmodligen också har gått fortare här, då omkringliggande bygd inte varit öppen. Riddarhyttans torplämningar har även behandlats mer styvmoderligt av skogsbruket än vad som skett i Lillhärad, varför man kan räkna med att en del av växtmaterialet försvunnit till följd av detta. Dessa uppräknade faktorer har förmodligen tillsammans bidragit till att fler arter överlevt i Lillhärad trots utebliven skötsel. Trots att torpen i Lillhärad övergavs mellan 30-50 år tidigare än de i Riddarhyttan.

Förutom de faktorer som nämnts ovan måste man även ta hänsyn till att de torpare som gjorde dagsverken på gårdarna i Lillhärad bör ha fått fler impulser av nyheter och kanske en och annan stickling i näven än de torpare som levde i Riddarhyttans skogsbygd. Här utfördes mycket av arbetet utanför torpet, främst som ensamarbete i skogen. Trots detta kan man genom studier av fotografierna konstatera att det bevisligen funnits betydligt fler arter av kulturväxter vid torpen i Riddarhyttan än vad som återfinns idag.

En jämförelse av fotomaterialet socknarna emellan, är emellertid svår då fotona i Lillhärad är från sekelskiftet 1900 och de flesta fotografier i Riddarhyttan är från 1950-talet. Endast fotot på Hedsmora kan ge en rättvisande bild, men här är dock avsaknaden av kulturväxter, ja växter över huvud taget, total. Jämfört med till exempel bilden på Djursåtra i Lillhärad, som är tagen i stort sett samma år, är skillnaderna slående. Här finns mycket växter, bland annat krusbär och syren som kan spåras än i våra dagar.

Vårväxterna är det överlag dåligt med. I Lillhärad hittades pingstlilja, pärlhyacint och scilla vid två av torpen och i Riddarhyttan hittades enbart pingstlilja vid två av torpen. Brandgul lilja som hittades på två av torpen i Lillhärad och som bevisligen funnits åtminstone på Långens i Riddarhyttan, påträffades över huvudtaget inte i Riddarhyttan. Detta tyder på att lökväxterna inte klarar av att överleva när gräs och skog tränger på. Perenna växter som stormhatt, lupin, trädgårdsnattviol och akleja finns i båda socknarna. I Riddarhyttan finns dessutom praktlysing, vintergröna och mästerrot som saknas i Lillhärad. Här finns istället bland annat höstaster, gullris och toppklocka.

Måbär som förekommer på nästan alla torpen i Lillhärad, ibland med sin följeslagare skogstry, saknas helt i Riddarhyttan. Detta trots att den är hårdig upp till zon 8 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993). Måbär trivs på mullrik mark, vilket kanske kan förklara dess frånvaro i

Riddarhyttan där det mest är sandjordar. Bland prydnadsbuskarna ser det mer lika ut, både syren och spirea förekommer i de båda områdena. I Lillhärad var den blålila bondsyrenen den vanligaste medan det i Riddarhyttan är den vita som dominerar. Snöbär som hittades på tre torp i Lillhärad påträffades däremot inte i Riddarhyttan. Krusbär finns bara på två av torpen, Kopparbo och Övertjärn, medan vinbär hittas på Filtens, Bergströmstorp, Blåsåsen, Fallet och Övertjärn. Enligt diskussionen i Gömda växter i glömda trädgårdar (Carlberg, 1988) skulle detta tyda på att torpen med krusbär är äldre än de med vinbär. Detta stämmer inte överens med resultatet från Riddarhyttan, men å andra sidan är torpen här övergivna så pass sent att det inte går att jämföra med Lillhärad där däremot resultatet stämde.

I Lillhärad finns än idag fruktträd på nästan alla av torpen medan det i Riddarhyttan hittades fruktträd på knappt hälften. Flera olika sorter av fruktträd som äpple, päron, körsbär och plommon hittades i Lillhärad, medan det i Riddarhyttan endast finns äpple. Men enligt muntliga uppgifter från Stig Karlsson ska det ha funnits päronträd på Hedsmora. Hur det förhåller sig kan vi bara spekulera i, men på många av torpen i Riddarhyttan, påträffas skelett av fruktträd, i många fall nedsågade. I Lillhärad är variationen större även med avseende på vårdträden, i Riddarhyttan planterades enbart lönn medan det i Lillhärad är lika vanligt med ask. Hamlade träd och ympar har eftersökts i båda områdena, men utan att några hittats. De hamlade träden har troligen försvunnit i och med att beskogningen tilltagit. Att ympar inte hittats beror sannolikt på att träden är så stora, att eventuella inympningar växt över så totalt, att det idag inte syns några spår efter dessa.

I Lillhärad finns både större antal växter och större antal olika arter vid varje torp än i Riddarhyttan. Lillhäradstorpens har i snitt 10,0 arter medan det vid Riddarhyttetorpen finns 6,5 arter. 44 olika sorters kulturväxter hittades i Lillhärad, varav 24 lök och perennliknande växter som kirskaål och pingstlilja, 12 växter med bär som smultron och krusbär, 5 olika vårdträd eller växter till skydd mot onda makter och 3 prydnadsväxter som syren. Motsvarande siffror för Riddarhyttan är 23 kulturväxter totalt, varav 11 perennliknande växter, 7 växter med bär, 2 vårdträd eller växter till skydd mot onda makter och 3 prydnadsväxter. Artantalet är betydligt lägre i Riddarhyttan än i Lillhärad, men andelen perennliknande växter är densamma, ungefär hälften, i de båda socknarna.

Slutsatser

Utav de nio torp och det enstaka hemman som vi studerat, har fem belägg från senare delen av 1600-talet i det historiska kartmaterialet. Dessa är Filtens på Haraldsjö ägor, Hedsmora och Läckabo på Riddarhyttans ägor samt Långens och Övertjärn på Övertjärns ägor. Resterande fem finns samtliga på kartan över laga delning över Riddarhyttan som författades mellan åren 1802-1806. Att dessa torp skulle ha existerat redan under 1700-talets senare hälft är troligt med tanke på den tilltagande torpetableringen under denna tid (Gadd, 2000). Idag betecknas ett torp som fornlämning enligt Riksantikvarieämbetets praxis först när det är dokumenterat äldre än år 1800. Denna praxis är emellertid under utredning och det är inte omöjligt att den kommer att luckras upp så att själva årtalet inte längre kommer att avgöra om lämningen ska betraktas som fornlämning eller ej. Det naturliga vore att kulturminneslagens kriterier fick styra, så att lämningar som tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna klassas som fornlämningar. Klart är i alla fall att samtliga torp i Riddarhyttan bör betraktas som fornlämningar.

Jämför man torpens förekomst i de historiska kartorna med Lillhärad, så tycks torpetableringen något tidigare i Riddarhyttan. Av Lillhärad's tio torp kunde tre inte beläggas före 1850 i kartmaterialet.

Förutom att torpen i Riddarhyttan låg mer isolerade från varandra och sina huvudgårdar, så får man även intrycket av att de har varit mindre gårdar snarare än torp om man jämför dem med torpen i

Lillhärad. En annan skillnad är bebyggelselägena som i Ridderhyttan är mer höglänta och oftast på avsatser i slutningar från morän- och bergshöjder. Torpen har varit brukade eller bebodda långt in på 1950-talet och många har moderniserats med elektricitet, indraget vatten och telefon. Sådana moderniteter förekom inte på något av torpen i Lillhärad vilket kanske inte är så konstigt eftersom hälften av dem övergavs före 1925. Inte ens på Liljanstorp, som var bebott så sent som 1986, förekom en sådan standard.

På torpen i Ridderhyttan, precis som i Lillhärad, är syren och spirea de stora vinnarna. Buskarna med sina tåliga vedartade stammar, breder ut sig mer och mer för varje år med hjälp av rotskott. Sämre förutsättningar har perennerna som varje vår ska tränga upp genom den allt tjockare grässvålen i skuggan av de växande granarna. Färre perenner har påträffats i Ridderhyttan än i Lillhärad. Detta har troligen flera förklaringar. Liksom i Lillhärad har man troligen inte heller i Ridderhyttan haft trädgårdar i samma mening som vi har idag, med rabatter dignande av perenner. Säkert är i alla fall att perenna växter klarar sig sämre när det moderna skogsbruket tränger sig på och därmed försvinner de flesta av torparnas växter. Undantag finns på exempelvis Kopparbo där aklejoj och stormhattar fortfarande prunkar på det ängsliknande torptunet, än så länge ohotade av beskojningen.

Några av torplämningarna i Ridderhyttan uppvisar skador efter dagens moderna skogsbruk. Inte bara lämningarna utan även kulturväxternas miljö påverkas negativt av plöjning och körning i olika former och granskogens kvävande täthet. Trots att flertalet av torplämningarna i Ridderhyttan finns med i fornminnesregistret har inte den hänsyn tagits som skogsvårdslagen påbjuder. Detta talar åter igen för hur viktigt det är att kulturmiljövården har ett närmare samarbete med skogsnäringen.

Hur går man vidare?

En av de mest angelägna uppgifterna nu är att, precis som i Lillhärad, få presentera rapporten för intresserade i Ridderhyttan. En presentation kan ju fungera som en bas för reflektion och förhoppningsvis generera nya tankar kring vårt kulturarv. Om det visar sig att det finns önskemål hos allmänheten för att besöka några av dessa torpställen så är det förstås viktigt att en torpvandring genomförs. En sådan skapar ytterligare utrymme för eftertanke kring Ridderhyttans historia. Dessa ambitioner ligger kanske i linje med Ekomuseum Bergslagen, vars verksamhet arbetar för ett större engagemang i regionen.

Pengar har sökts, inom ramen för de 28:26 medel som Riksantikvarieämbetet avsätter för kulturmiljövården, dels för den ovan presenterade informationsinsatsen, dels för ytterligare ett utvecklingsprojekt med tonvikt på det biologiska kulturarvet. Tre olika odlingszoner förekommer inom Västmanlands län. Två av dessa har vi studerat med Bergslagsbygden vid Ridderhyttan i zon 4 och jordbruksbygden i Lillhärad i zon 3, och nu kvarstår zon 2 nere vid Mälaren. För år 2006 har vi därför sökt medel till en jämförande och avslutande studie kring de Mälarnära torpen, kring Tidö slott.

Samarbetet med POM, programmet för odlad mångfald, kommer att fortsätta och registrering av samtliga perenner vid torpen i Lillhärad och Ridderhyttan kommer att göras. Insamling och bestämning av frukt från Ridderhyttan har under 2005 års inventering inte varit möjlig då inget av fruktträden bar någon frukt. Eventuellt kommer insamling av frukt att göras vid ett senare tillfälle för att försöka fastställa vilka sorter det handlar om. Detta kan även ske genom insamling av ympris så att sorterna bevaras för framtiden. Växter från Ridderhyttan kommer på sikt att samlas in och flyttas till Vallby friluftsmuseum.

Det skulle vara önskvärt att den handritade ca 22 m² stora ”Generalkarta öfver Riddarhyttan med underliggande hemman” från åren 1802-1806 (Laga delning 1802-06. LMV T54-63:2), som hänger i Folkets hus i Riddarhyttan, fick en restaurering och placeras på ett bättre ställe än bakom några fåtöljer i en biosalong. Ett annat intressant och viktigt utvecklingsprojekt i Riddarhyttan skulle vara att dokumentera den dialekt som förekommer här och att samla in de smånamn som fortfarande är i bruk men är på väg att försvinna. Denna dokumentation ska givetvis utföras av en kunnig språkforskare.

Figur 84: Skilbyarna omkring år 1950.

Med denna avslutande bild vill vi förmedla några tankar från Riddarhyttan. Bilden är tagen i Skilbyarna, strax norr om Källfallets gruvfält, omkring 1950 innan televisionen slagit igenom. Vardagen för dessa människor bestod i hårt arbete vid gruvan under dagen och skötsel av torpet på kvällen. Mannen som sitter tredje från vänster är Vilhelm (Ville) Karlsson, född 1891 i Hedsmora (se figur 29) och till höger om honom hustrun Klara. Övriga personer är barn och grannar. Bänken de sitter på ställdes fram på våren och togs bort på hösten. Stig Karlsson, son i huset men ej med på bilden, minns att på denna bänk satt varje kväll folk i byn och småpratade helt otvunget utan några krav på att bli bjudna på vare sig kaffe, sup eller middag. Det kändes aldrig jobbigt att folk kom och satte sig för att prata några ord, så vitt han minns det. Tvärtom var det ett trivsamt inslag i kvällsrutinen. Byns brevlådor stod inte så långt ifrån stugan och Ville sålde mjölk och grannen ägg vilket kanske bidrog till att man samlades just här.

Bilagor

Bilaga 1:

Torpens förekomst i kartmaterialet samt referenser till lantmäteriakter. Namn inom citationstecken avser det som står på kartan.

Haraldsjö	<i>Filtens</i>	Geometrisk avmätning 1696, O. Ulhegius. LMV T54-30:1, "Oloff Filtz Tårp" Laga delning 1802-06, Johan Vallmo, Adolf Ulrik Pihlstrand. LMV T54-63:2 Generalstabskartan 1841. "Filtens" Häradsekonomiska kartan 1864-67. Häradsekonomiska kartan 1907. Ekonomiska kartan 1964. "Filtens" endast ett par uthus markerade.
Riddarhyttan	<i>Bergströms- torp</i>	Laga delning 1802-06, Johan Vallmo, Adolf Ulrik Pihlstrand. LMV T54-63:2 Generalstabskartan 1841. "ST" Häradsekonomiska kartan 1864-67. "Bergströmstorp" SGU-kartan, bladet Riddarhyttan, 1872. Häradsekonomiska kartan 1907. "Bergströmstorp 1" Ekonomiska kartan 1964. "Bergströmstorp 1" inga hus markerade.
	<i>Blåsåsen /Västers</i>	Laga delning 1802-06, Johan Vallmo, Adolf Ulrik Pihlstrand. LMV T54-63:2 Generalstabskartan 1841. "Väfen" Häradsekonomiska kartan 1864-67. SGU-kartan, bladet Riddarhyttan, 1872. "Näfvens" Häradsekonomiska kartan 1907. Ekonomiska kartan 1964. Endast ett uthus markerat.
	<i>Hagen</i>	Laga delning 1802-06, Johan Vallmo, Adolf Ulrik Pihlstrand. LMV T54-63:2 Häradsekonomiska kartan 1864-67. SGU-kartan, bladet Riddarhyttan, 1872. Häradsekonomiska kartan 1907. Ekonomiska kartan 1964. Inga hus markerade.
	<i>Hedsmora</i>	Sockenkarta, okänt årtal. LMV T54-1:1 "Hädmoratorp" Geometrisk avmätning 1696, O. Ulhegius. LMV T54-30:1, "Christers Torp" Laga delning 1802-06, Johan Vallmo, Adolf Ulrik Pihlstrand. LMV T54-63:2 Generalstabskartan 1841. "Hedsmora T" Häradsekonomiska kartan 1864-67. "Hedsmora" SGU-kartan, bladet Riddarhyttan, 1872. Häradsekonomiska kartan 1907. "Hedsmora" Ekonomiska kartan 1964. "Hedsmora" inga hus markerade.
	<i>Kopparbo</i>	Laga delning 1802-06, Johan Vallmo, Adolf Ulrik Pihlstrand. LMV T54-63:2 Generalstabskartan 1841. "Kopparbo" Häradsekonomiska kartan 1864-67. "Kopparbo" SGU-kartan, bladet Riddarhyttan, 1872. "Kopparbo" Häradsekonomiska kartan 1907. "Kopparbo 1" Ekonomiska kartan 1964 "Kopparbo 1" endast ett uthus markerat.
	<i>Läckebo</i>	Geometrisk avmätning 1696, O. Ulhegius. LMV T54-30:1 "Läckebo" Laga delning 1802-06, Johan Vallmo, Adolf Ulrik Pihlstrand. LMV T54-63:2 Generalstabskartan 1841. "Läckebo" Häradsekonomiska kartan 1864-67. "Läckebo" SGU-kartan, bladet Riddarhyttan, 1872. "Läckebo" Häradsekonomiska kartan 1907. "Läckebo 1" Ekonomiska kartan 1964. "Läckebo 1" inga hus markerade.

Övertjärn	<i>Fallet</i>	Laga delning 1802-06, Johan Vallmo, Adolf Ulrik Pihlstrand. LMV T54-63:2 Generalstabskartan 1841. "Fallet" Häradsekonomska kartan 1864-67. Häradsekonomska kartan 1907. Ekonomiska kartan 1964. "Fallet" endast ett uthus markerat.
	<i>Långens</i>	Sockenkarta, okänt årtal. LMV T54-1:1 "Torp" Geometrisk avmätning 1696, O. Ulhegius. LMV T54-94:1. Laga delning 1802-06, Johan Vallmo, Adolf Ulrik Pihlstrand. LMV T54-63:2 Generalstabskartan 1841. "Långens" Häradsekonomska kartan 1864-67. Häradsekonomska kartan 1907. Ekonomiska kartan 1964. "Långens" endast ett uthus markerat.
	<i>Övertjärn</i>	Sockenkarta, okänt årtal. LMV T54-1:1 "Öfverkiärna torp" Geometrisk avmätning 1696, O. Ulhegius. LMV T54-94:1 "Öfwerkiern" Laga delning 1802-06, Johan Vallmo, Adolf Ulrik Pihlstrand. LMV T54-63:2 Generalstabskartan 1841. "Öfverkärn" Häradsekonomska kartan 1864-67. "Öfvertjärn" Häradsekonomska kartan 1907. "Övertjärn 1" Ekonomiska kartan 1964. Inga hus markerade. "Övertjärn 1" är skrivet vid den idag befintliga stugan belägen 250 m SÖ om lämningarna efter det ursprungliga hemmanet.

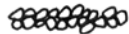
Bilaga 2:

Lista över vilka växter som beskrivs var:

Svenskt namn	Vetenskapligt namn	Beskrivs under torp	Sida
Akleja	<i>Aquilegia vulgaris</i>	Kopparbo	30
Berberis	<i>Berberis vulgaris</i>	Kopparbo	30
Fläder	<i>Sambucus sp.</i>	Hagen	21
Hagtorn	<i>Crataegus laevigata</i>	Kopparbo	29
Trädgårdsnattviol	<i>Hesperis matronalis</i>	Övertjärn	47
Humle	<i>Humulus lupulus</i>	Hedsmora	25
Krusbär	<i>Ribes uva-crispa</i>	Kopparbo	29
Lupin	<i>Lupinus polyphyllus</i>	Övertjärn	46
Lönn	<i>Acer platanoides</i>	Hedsmora	25
Mästerrot	<i>Peucedanum ostruthium</i>	Hedsmora	25
Nypon	<i>Rosa sp.</i>	Bergströmstorp	14
Nässlor	<i>Urtica dioica</i>	Läckebo	34
Olvon	<i>Viburnum opulus</i>	Blåsåsen	18
Pingstlilja	<i>Narcissus poeticus</i>	Långens	42
Praktlysing	<i>Lysimachia punctata</i>	Hagen	21
Pärlhyacint	<i>Muscari botryoides</i>	Vitmossen	51
Renfana	<i>Tanacetum vulgare</i>	Fallet	39
Rysk blåstjärna	<i>Scilla siberica</i>	Liljanstorp	50
Spirea	<i>Spiraea sp.</i>	Långens	42
Stormhatt	<i>Actonium sp.</i>	Övertjärn	47
Syren	<i>Syringa vulgaris</i>	Läckebo	33
Träjon	<i>Dryopteris filix-mas</i>	Bergströmstorp	15
Vinbär	<i>Ribes rubrum</i>	Fallet	39
Vintergröna	<i>Vinca minor</i>	Hagen	21
Äpple	<i>Malus domestica</i>	Filtens	11

Bilaga 3:

Teckenförklaring till bebyggelse lämningarna på situationsplanerna

		Grundläggning av natursten
		Ruin eller grund av cement
		Ungefärligt läge för borttagen husgrund
		Spismursröse
		Brunn,stensatt eller cementerad
		Stensködd kant
		Stenmur

Bilaga 4:

Teckenförklaring med vetenskapligt samt svenskt namn för växterna funna vid inventeringarna.

Vetenskapligt namn	Svenskt namn	Vetenskapligt namn	Svenskt namn
<i>Dryopteris filix-mas</i>	Träjon 	<i>Lupinus polyphyllus</i>	Lupin
<i>Lilium bulbiferum</i>	Brandlilja 	<i>Acer platanoides</i>	Lönn
<i>Muscari botryoides</i>	Pärhyacint 	<i>Peucedanum ostruthium</i>	Mästerrot
<i>Scilla siberica</i>	Rysk blåstjärna 	<i>Lysimachia punctata</i>	Praktlysing
<i>Narcissus poeticus</i>	Pingstlilja 	<i>Syringa vulgaris</i>	Syren
<i>Humulus lupulus</i>	Humle 	<i>Fraxinus excelsior</i>	Ask
<i>Urtica dioica</i>	Nässla 	<i>Vinca minor</i>	Vintergröna
<i>Aquilegia vulgaris</i>	Akleja 	<i>Convolvulus arvensis</i>	Äkervinda
<i>Aconitum sp.</i>	Stormhatt 	<i>Sambucus sp.</i>	Fläder
<i>Berberis vulgaris</i>	Berberis 	<i>Viburnum opulus</i>	Olvon
<i>Hesperis matronalis</i>	Hesperis 	<i>Lonicera xylosteum</i>	Skogstry
<i>Sedum telephium</i>	Kärleksört 	<i>Lonicera caprifolium</i>	Kaprifol
<i>Ribes uva-crispa</i>	Krusbär 	<i>Symphoricarpus albus</i>	Snöbär
<i>Ribes alpinum</i>	Måbär 	<i>Campanula glomerata</i>	Toppklocka
<i>Ribes rubrum</i>	Vinbär (röda) 	<i>Tanacetum vulgare</i>	Renfana
<i>Ribes nigrum</i>	Svarta vinbär 	<i>Solidago virgaurea</i>	Gullris
<i>Malus domestica</i>	Äpple 	<i>Solidago canadensis</i>	Kanadensisk gullris
<i>Crataegus laevigata</i>	Hagtorn 	<i>Aster novi-belgii</i>	Höstaster
<i>Prunus avium</i>	Körsbär 	Stubbe 	
<i>Rosa sp.</i>	Nypon 	Plats för fotograf 	
<i>Spiraea salicifolia</i>	Spirea 		

Bilaga 5:

Tabell 2: Tabell över de olika växterna och de torp de har hittats vid.

Växter	Filtens	Bergströms torp	Blåsåsen	Hagen	Hedsmora	Kopparbo	Läckebo	Fallet	Långens	övertjärn
Dryopteridaceae										
Träjon	X	X		X	X	X		X	X	X
Amaryllidaceae										
Pingstlilja			X						X	
Cannabaceae										
Humle					X					
Urticaceae										
Nässlor	X	X	X	X	X	X	X		X	X
Ranunculaceae										
Akleja			X			X				
Stormhatt					X	X				X
Berberidaceae										
Berberis						X				
Brassicaceae										
Hesperis										X
Grossulariaceae										
Krusbär						X				X
Vinbär	X	X	X					X		X
Rosaceae										
Äpple	X			X	X		X			
Hagtorn										X
Nypon		X				X				
Spirea		X							X	X
Fabaceae										
Lupin										X
Aceraceae										
Lönn				X	X					X
Apiaceae										
Mästerrot					X					X
Primulaceae										
Praktlysing				X						
Oleaceae										
Syren	X	X	X	X			X	X	X	X
Apocynaceae										
Vintergröna				X						
Caprifolaceae										
Fläder				X						
Olvon			X					X		X
Asteraceae										
Renfana								X		

Bilaga 6:

Referenslista fotografier

- Sid 6, figur 2: foto Josefina Sköld, Järnsången vid Långens. 2005.
Sid 11, figur 4: foto okänd, Filtens 1960-talet.
Sid 11, figur 5: foto Sköld, äppelträdet Filtens. 2005.
Sid 12, figur 6: foto okänd, Filtens, troligen 1930-talet.
Sid 12, figur 7: foto Sköld, Filtens, 2005.
Sid 14, figur 9: foto Sköld, Vägen vid Bergströmstorp. 2005.
Sid 14, figur 10: foto Sköld. Nypon. 2005.
Sid 15, figur 11: foto Sköld. Träjon. 2005.
Sid 16, figur 13: foto Sköld. Bergströmstorp. 2005.
Sid 18, figur 15: foto Sköld. Ladugården vid Blåsåsen. 2005.
Sid 18, figur 16: foto Sköld. Olvon. 2005.
Sid 19, figur 17: foto okänd. Blåsåsen. 1959.
Sid 19, figur 18: foto Sköld. Blåsåsen. 2005.
Sid 21, figur 20: foto Sköld. Vintergröna. 2005.
Sid 21, figur 21: foto Sköld. Praktlysing. 2005.
Sid 22, figur 22: foto Okänd. Hagen. 1940-talet.
Sid 22, figur 23: foto Sköld. Hagen. 2005.
Sid 24, figur 25: foto Sköld. Äppelträd med granar. 2005.
Sid 24, figur 26: foto Sköld. Lönnar. 2005.
Sid 25, figur 27: foto Sköld. Humle. 2005.
Sid 25, figur 28: foto Sköld. Mästerrot. 2005.
Sid 26, figur 29: foto Okänd. Hedsmora. 1898.
Sid 26, figur 30: foto Sköld. Hedsmora. 2005.
Sid 27, figur 31: foto Okänd.
Sid 27, figur 32: foto Sköld. Hedsmora. 2005.
Sid 29, figur 34: foto Sköld. Krusbär. 2005.
Sid 29, figur 35: foto Sköld. Hagtorn. 2005.
Sid 30, figur 36-39: foto Sköld. Akleja. 2005.
Sid 30, figur 40: foto. Sköld. Berberis. 2005.
Sid 31, figur 41: foto Edvin Östberg. Kopparbo. 1950-talet.
Sid 31, figur 42: foto Sköld. Kopparbo. 2005.
Sid 33, figur 44-45: foto Sköld. Syren. 2005.
Sid 34, figur 46: foto Sköld. Nässla. 2005.
Sid 35, figur 47: foto Okänd. Axel Bovin, Läckebo. 1919.
Sid 35, figur 48: foto Sköld. Jordkällaren Läckebo. 2005.
Sid 36, figur 49: foto Okänd. Familjen Bovin framför huset. 1919.
Sid 36, figur 50: foto Sköld. Läckebo. 2005.
Sid 37, figur 51: foto Edvin Östberg. Läckebo. 1940-50.
Sid 37, figur 52: foto Sköld. Läckebo. 2005.
Sid 39, figur 54: foto Sköld. Renfana. 2005.
Sid 39, figur 55: foto Sköld. Vinbär. 2005.
Sid 40, figur 56: foto Okänd. 1950-talet.
Sid 40, figur 57: foto Sköld. Fallet. 2005.
Sid 42, figur 59: foto Sköld. Spirea. 2005.
Sid 42, figur 60: foto Sköld. Pingstlilja. 2005.
Sid 43, figur 61: foto Okänd. Lovisa Högberg. Långens. 1920-30.

Sid 43, figur 62: foto Sköld. Långens. 2005.
Sid 45, figur 64: foto Alfred Pettersson. Övertjärn. 1930-talet.
Sid 46, figur 65: foto Okänd. Makarna Stenberg. Övertjärn. 1930-talet.
Sid 46, figur 66: foto Okänd.
Sid 46, figur 67: foto Sköld. Lupiner. 2005.
Sid 46, figur 68: foto Okänd. Ingrid Månsson med kusin. Övertjärn. 1930-talet.
Sid 47, figur 69-71: foto Sköld. Hesperis. 2005.
Sid 47, figur 72: foto Sköld. Stormhatt. 2005.
Sid 48, figur 73: foto Alfred Pettersson. Övertjärn. 1930-talet.
Sid 48, figur 74: foto Sköld. Övertjärn. 2005.
Sid 50 figur 76: foto Sköld. Scilla. 2005.
Sid 51 figur 78: foto Sköld. Pingstilja. 2005.
Sid 51 figur 79: foto Sköld. Pärlyhyacint. 2005.
Sid 51 figur 80: foto okänd. Ekonomibyggnad Vitmossen. Okänt.
Sid 53 figur 82: foto Sköld. Kärleksört. 2005.
Sid 59 figur 84: foto Okänd. Samkväm i Skilbyarna. 1950-talet.

Förkortningar

FMR= Fornminnesregistret, Riksantikvarieämbetet
KURJ = Köping – Uttersberg – Riddarhyttans Järnväg
LM= Lantmäteriet, Västerås.
LMV= Lantmäteriverket, Gävle.
POM= Programmet för Odlad Mångfald
SGU= Sveriges geologiska undersökning
VLM= Västmanlands läns museum, Västerås.

Länkar

POM (Programmet för Odlad Mångfald) med perennuppropet www.pom.info
Riksförbundet Svensk Trädgård med zonkarta www.tradgard.org/
Vallby friluftsmuseum www.vallbyfriluftsmuseum.se

Referenser

Tryckta och otryckta källor

- Bark, H.** 1974. *Ur Skinnskattebergsbygdens historia. Västmanlands läns tidnings AB tryckeri.*
- Berglund, K.** 2004. *Längtans blommor – Om gammaldags trädgårdsväxter.* Prisma.
- Beyron, U.** 1977. *Blommor från mormors tid.* LTs förlag Stockholm AB.
- Carlberg, B.** 1988. *Gömda växter i glömda trädgårdar.* Wahlström & Widstrand.
- Den virtuella floran** <http://linnaeus.nrm.se/flora/welcome.html>.
- Gadd, C-J.** 2000. *Den agrara revolutionen 1700-1870.* Natur och Kultur/LTs förlag.
- Grau, O.** 1754. (Nytryck 1904). *Beskrifning öfver Wästmanland. Dess städer, härader och socknar.* I ny upplaga utgiven av Västmanlands tidning.
- Hamilton, H.** 1995. *Arvet – Bilder och röster från ett fjärran land.* Skogens hus, Täby.
- Hoppe, E.** 1992. *Örter – Odling och användning.* ICA bokförlag.
- Jansson, E.** 1948. *Stencil om medicinalväxtsamlaren Emil Janssons arbeten.* Lokstallet Riddarhyttan.
- Jansson, J-I.** 1979-1980. *Rivna torp och boplatser vid Riddarhyttan.* Stencil, VLM:s arkiv.
- Krok, Th.O.B.N. & Almquist, S.** 1994. *Svensk flora – fanerogamer och ormbunksväxter.* 28:e upplagan, Liber AB.
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora* Wahlström & Widstrand.
- Löfgren, M.** 2005. *Vallbys växter berättar* Utdrag ur *Hembygdsgården och det gröna kulturarvet.* Sveriges Hembygdsförbund.
- MacFayden, D. & Westrup, J. P.** 1982. *Blommor ur örtagården.* Bokförlaget Trevi.
- Mossberg, B., Stenberg, L.,** 2003. *Den nya nordiska floran.* Wahlström & Widstrand.
- Nilsson, A.** 1986. *Våra äppelsorter.* Nordiska museet, Stockholm. AB Allmänna förlaget, Stockholm.
- Olsson, S.** (Projektleddning). 1982. *Örtmedicin och växtmagi.* Reader's Digest AB, Stockholm.
- Riksförbundet Svensk Trädgård.** 1993. *Växtatlas.* Riksförbundet svensk Trädgård.
- Skyllberg, E.** 1997. *Skinnskattebergs bergslag. Atlas över Sveriges bergslag.* Jernkontoret.
- Sköld, J. & Åman, E.** 2004. *Krusbär eller måbär - Vem bryr sig?.* VLM, Kulturmiljöavdelningen, rapport A 2004:A61.
- Tollin, C.** 1991. *Ättebackar och ödegården.* Almqvist & Wiksell.
- Walfridson, M.** 2002. *Stora boken om perenner.* Bokförlaget Semic.

Kartmaterial

- SGU-kartan 1872. Bladet Riddarhyttan Serie Aa.
- Häradsekonomska kartan 1907. Bladen Riddarhyttan och Hägernäs.
- Följande kartmaterial har studerats via Lantmäteriets digitala karttjänst:*
- Sockenkartan, okänt årtal, LMV T54-1:1.
- Geometrisk avmätning 1696, O. Ulhegius. LMV T54-30:1.
- Geometrisk avmätning 1696, O. Ulhegius. LMV T54-94:1.
- Laga delning 1802-06, Johan Vallmo, Adolf Ulrik Pihlstrand. LMV T54-63:2.
- Generalstabskartan 1841. Bladet Skinnskatteberg.
- Häradsekonomska kartan 1864-67. Bladen Riddarhyttan och Hägernäs.
- Ekonomiska kartan 1964. Bladen 11F6g Källfallet, 11F7g Haraldsjö och 11F7h Bjursjön.

Muntliga uppgifter

- Knut och Jan Bovin, Stockholm, uppgifter om Läckebo.
- Anders Jansson, Riddarhyttan, uppgifter om Hagen.
- Stig Karlsson, Riddarhyttan, uppgifter om Hedsmora, Skilbyarna, Fallet och Blåsåsen.
- Ingrid Månsson, Riddarhyttan, uppgifter bland annat om Övertjärn och Fallet.
- Inger Sandin, Skövde, uppgifter om Bergströms torp.